

MAGYAR ÉPÍTÉSZEK KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 19. század derekán, az 1867-es kiegyezés nyomán beköszöntő gazdasági fellendülés markáns módon jelentkezett a magyarországi építészetben. Megindult egy fél évszázadig tartó, és csak az első világháborúval megbicsakló építési konjunktúra. A fejlődés páratlan lehetőségeket kínált az építészeknek mind a gyorsan megszerveződő állami, mind az egyre gyarapodó magánszférában. A hazai építészoktatás azonban nem volt, nem lehetett felkészülve az ugrásszerűen jelentkező igényekre, és még jó ideig nem tudott megfelelő számú és felkészültségű építész kibocsátani.

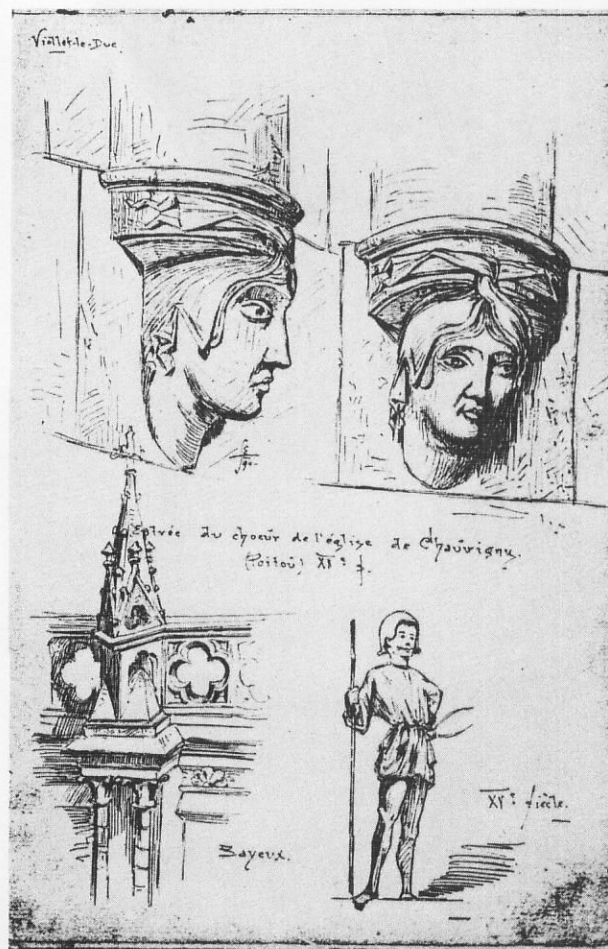
Annak ellenére sem, hogy már a század közepén voltak biztató kezdemények a magyarországi építészképzés területén. 1850-ben a budai Institutum Geometricum beolvadt az 1846-ban alapított József Ipartanodába, és 1856-ban az intézmény felvette a – már önmagában is magasabb igényekre utaló – József Politechnikum nevet. 1860-ban a németet felváltotta a magyar oktatási nyelv, és Sztoczek József, az újonnan kinevezett igazgató elindította az oktatás modernizálásának és európai szintre emelésének programját.[1] Az 1863/64-es tanévtől az építészet tanítása nagyobb hangsúlyt és több óraszámot kapott, megalakult a mű- és díszépítészeti tanszék; ennek első vezetője Szkalnitsky Antal lett. 1871-ben a tanintézet József Műegyetem néven egyetemi rangot kapott, és ez idő tájt két jeles tanár kezdte meg itt működését: a később Magyarország vezető építészeiként számon tartott Steindl Imre és Hauszmann Alajos. Egyéniségük még a századforduló után is rányomta a bélyegét a műegyetemre.

Azonban a magas szintű, tömeges oktatás megteremtése hosszú folyamatnak bizonyult. A fellendülés kezdetétől még évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy a József Politechnikum, illetve a József Műegyetem színvonala és oktatási kapacitása elérje a nyugat-európai testvérintézményekét. Az 1870-es években és a nyolcvanas évek első felében az építészeti szakosztályban az általános jellegű tantárgyak túltengése miatt csekély volt a ténylegesen építészeti – elméleti és gyakorlati – órák száma, bár a még mindig csak három-négy főre szaporodó oktatói gárda számára ez is nagy megterhelést jelentett. Nem csoda, hogy az említett időszakban az építész-hallgatók száma évfolyamonként egy tucat körül mozgott.[2] „A kir. József-műegyetem akkor még egészen fejletlen, habár »egyetem« jelzésű, de nem egyetem szervezeti főiskola volt” – jellemzi a korai időköt az intézmény egykori prominens tanítványa, Ney Béla.[3]

Az áldatlan állapotok orvoslására 1882-től kezdve reformokat vezettek be: a hagyományos tanszabadságot egyelmezett tanrend váltotta fel, az építész-tanszékek számát megnövelték, új erők kapcsolódtak be az oktatásba. A műegyetem Múzeum körüli új, korszerű épületeinek 1883 novemberében történt megnyitása az intéz-

mény tárgyi infrastruktúrájának ugrásszerű javulását jelezte. Az erőfeszítéseknek köszönhetően 1884-től kezdve a mérnök- és építész-hallgatók száma folyamatosan emelkedett: 1885/86-ban már több mint 50 volt, ami 1899/1900-ra mintegy másfél százra növekedett.[4]

Amíg azonban a reformok a század utolsó évtizedében nem éreztették jótékony hatásukat, a nagy kereslet kielégítésére a kézenfekvő megoldást – az építész-importon kívül – magyar fiatalok külföldi képzése jelentette. Ez az építési konjunktúra beköszöntével nagyon hamar bevett gyakorlattá vált. „Általánosan elfogadott szokás, valóságos dogma, hogy ki építőművész akar lenni, annak több évig külföldi intézetet kell látogatnia”

1. Föerk Ernő bécsi vázlatfüzetének egy lapja. Részletrajzok Viollet-le-Duc nyomán, 1890 körül (MÉM)

2. Foerk Ernő bécsi vázlatfüzetének egy lapja. A Wiener Bauhütte figurái, 1890 (MÉM)

– kesergett még az 1880-as évek derekán is a Művészeti Ipar névtelen cikkírója.[5]

A század első felében tevékenykedő magyar építészek közül a legjelentősebbek, mint Pollack Mihály és Hild József – a hiányos dokumentumok szerint – szintén látogattak külföldi akadémiákat.[6] Kisebb mesterek megfordultak például a bécsi Polytechnikumban, ahol általában rövidebb és alacsonyabb szintű kurzusokat végeztek. Kötelező vándorlásuk során a legények jó része már eleve járt külföldön.[7] Külföldi iskolázottságú volt néhány, a század második felében főszerepet játszó, de képzését még 1850 előtt megszerző építész, mint Ybl Miklós, Weber Antal és Feszl Frigyes.[8] Azonban a külföldön tanulók száma és az ott végzett stúdiumok szintje 1850, de különösen 1860 után rohamosan emelkedett, hogy aztán a folyamat az 1870-es és 80-as években érje el csúcspontját.[9] A József Műegyetem növekvő vonzerejének köszönhetően azután egyre kevesebben mentek külföldre tanulni, de külföldi tanintézetekben ezután is mindig akadnak magyar hallgatók, a nemzetközi fejlődéssel való egészséges kapcsolat ezen formája soha nem szűnt meg.

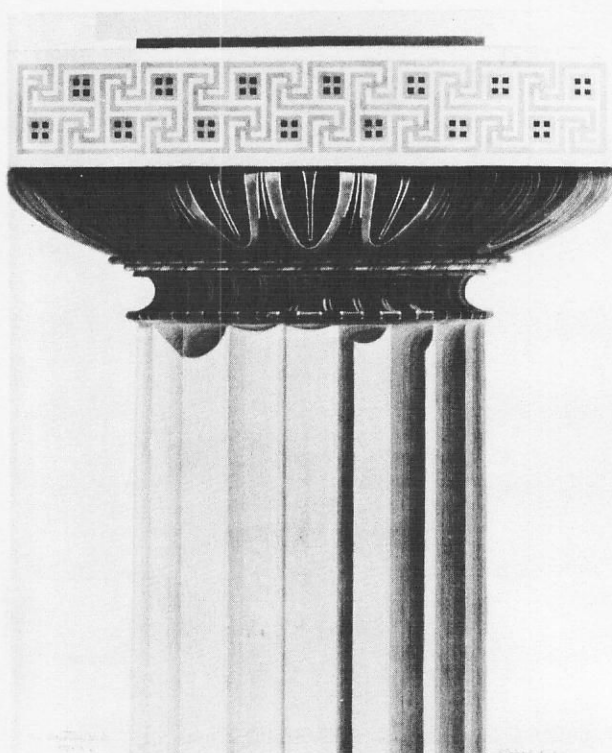
A 19. század második felében a felsőfokú építészképzés jelentős átalakuláson ment át Közép-Európában. Az általános műszaki képzést nyújtó politechnikumokban megindult a specializálódás, egyebek közt az építészeti oktatásának területén. Bécsben például 1866-ban állított

ták fel a magasépítés és építészeti tanszékét a jeles építész, Heinrich Ferstel vezetésével.[10] A megnövekedett ambíciókat az intézmények névváltozása is jelzi: a Polytechnikum, a Polytechnische Schule, illetve Polytechnisches Institut helyett új nevük gyakran Polytechnische Hochschule vagy Technische Hochschule lett. Ez történt például Bécsben, Münchenben, Zürichben és Karlsruheban. Későbbi, általában 20. századi fejlemény a Technische Universität név felvétele. (Zürich e tekintetben kivétel, ami nem érintette az oktatás igen magas színvonalát.) Mint láttuk, hasonló törekvés jellemezte a rosszabb pozícióból induló magyarországi testvérintézményt is. A technikai oktatás színvonalának növekedésével az akadémiák mint az építészképzés színhelyei fokozatosan háttérbe szorultak. A müncheni Képzőművészeti Akadémiáról (Akademie der bildenden Künste), melyet egykor Ybl és Feszl is látogatott, 1850 után számottevő magyar építész már nem került ki, s a tisztes intézménybe utoljára 1864-ben iratkozott be magyar építész-hallgató.[11] Aki később ilyen ambíciókkal ment a bajor fővárosba, a Műszaki Főiskola (Technische Hochschule) felé vette útját. (Érdemes összevetni ezt a fejleményt a müncheni akadémia vezető pozíciójával a magyar festőképzés terén, amely a 19. század második felében egyértelmű volt.) A berlini Építészeti Akadémia (Bauakademie), ahol egykor Schinkel, Stüler és Lucae oktatott, 1879-ben az Ipari Akadémiával (Gewerbeakademie) Műszaki Főiskola (Technische Hochschule) néven egybeolvadt.[12] Kivétel a bécsi Képzőművészeti Akadémia (Akademie der bildenden Künste), amely megálta a helyét a Műszaki Főiskolával (Technische Hochschule) folytatott versenyben,[13] de ehhez olyan kiemelkedő személyiségeket kellett sorompóba állítania, mint Friedrich Schmidt, Theophil Hansen, illetve később Otto Wagner. Közép-Európától nyugatra fekvő, de számunkra fontos tanintézet volt a párizsi École des Beaux-Arts, ahol 1819-től tanítottak építészeti; az akadémiai jellegű intézmény tevékenysége és népszerűsége a 19. század második felében nemhogy csökkent volna, hanem ekkor érte el csúcspontját.[14] Megint más utat járt a hagyománytisztelő Anglia: itt oktatási intézmények helyett az egyes építészek irodáiban nyerhetek képzettséget az arra vágyók.[15]

Amilyen színes a tanintézetek folytonosan alakuló kaleidoszkópja, annyira változatos kép bontakozik ki az intézményről-intézményre, országról-országra járó magyar építész-hallgatók léptei nyomán.[16] Néhány fontos tanintézet anyakönyveiből már kigyűjtötték a magyar hallgatók névsorát. Megtörtént a bécsi Képzőművészeti Akadémia anyagának ilyen irányú feldolgozása,[17] akárcsak a müncheni akadémiaé[18]. Ismerjük a zürichi Eidgenössisches Polytechnikum[19] és a párizsi École des Beaux-Arts magyar hallgatóit[20]. A berlini Építészeti Akadémia anyakönyvi iratai 1868 előttről nem maradtak fenn,[21] nyomtatott névsor a hallgatókról nem készült; az 1868 utáni anyakönyvek átnézése azonban szempontunkból még nem történt meg. A bécsi Műszaki Egyetem (Technische Universität) levéltárában hozzáférhető az elődintézmény iratanyaga; ennek, valamint a müncheni Polytechnikum iratainak feldolgozása komoly nyereséget jelentene.[22] Ezek a dokumentumok természetesen csak a tanintézményekben regisztrált, tehát szabályosan beiratkozott magyar diákokról ad(ná)nak felvilágosítást, a vendég-hallgatókról nem. A magyar építészek külföldi képzésének feltárásához ezért is szükséges lenne alapos építész-monográfiák sora, illetve álta-

s épí-
cedett
lzi: a
isches
Hoch-
ldául
n. Ké-
nische
ivétel,
alát.)
b po-
is. A
z aka-
atosan
Aka-
nelyet
ottevő
mény-
pítés-
bajor
chule)
ényt a
festő-
egyer-
lemie),
79-ben
űszaki
adt.[12]
ademie
a Mű-
lytatott
emélyi-
iedrich
agner.
fontos
l 1819-
izmény
ásodik
érte el
inytisz-
egyes
arra vá-
alakuló
ik ki az
író ma-
fontos
magyar
ívészeti
ása,[17]
zürichi
si École
i Építé-
ól nem
gatókról
se azon-
A bécsi
ltárában
nek, va-
olgozása
ntumok
gysztrált,
l ad(ná)-
magyar
is szük-
tve álta-

3. Györgyi Géza berlini tanulórakja. Antik oszlopfő, „Bez. Boetticher, W. S. 1873-74” (MÉM 69.026.35)

lában a korszak magyar építészetének alaposabb ismerete. Amíg ez nem történik meg, minden ilyen irányú áttekintés csak vázlatosnak és provizórikusnak tekinthető.

Bevett gyakorlat volt, legalábbis az 1850-es és 60-as években, hogy a magyar építészjelölt két lépcsőben végezte el építészeti tanulmányait – előbb egy politechnikumot, majd egy akadémiát látogatott. Ez történt Szkalnitszky Antal (1836–1878) esetében, aki 1854–57-ben a bécsi Polytechnikumban, 1857–59-ben a berlini Építészeti Akadémiára járt.[23] Ismereteink szerint ő volt az első magyar, aki az utóbbi jeles intézményben tanult; ez a mozzanat a magyar építészképzés és a magyar építészet addig lényegében Bécsre, Milánóra és Münchenre szorított horizontjának kitágulásáról is tanúskodik. Nem sokkal Szkalnitszky után látogathatta a berlini akadémiát Unger Emil (1839–1873).[24] Bécsben és Berlinben végezte tanulmányait Kolbenheyer Ferenc (1840–1881) is.[25] Akárcsak egykor Ybl,[26] hat évet tanult a bécsi Polytechnikumban Schulcz Ferenc (1838–1870), majd 1860-tól 1864-ig a bécsi akadémia hallgatója volt.[27]

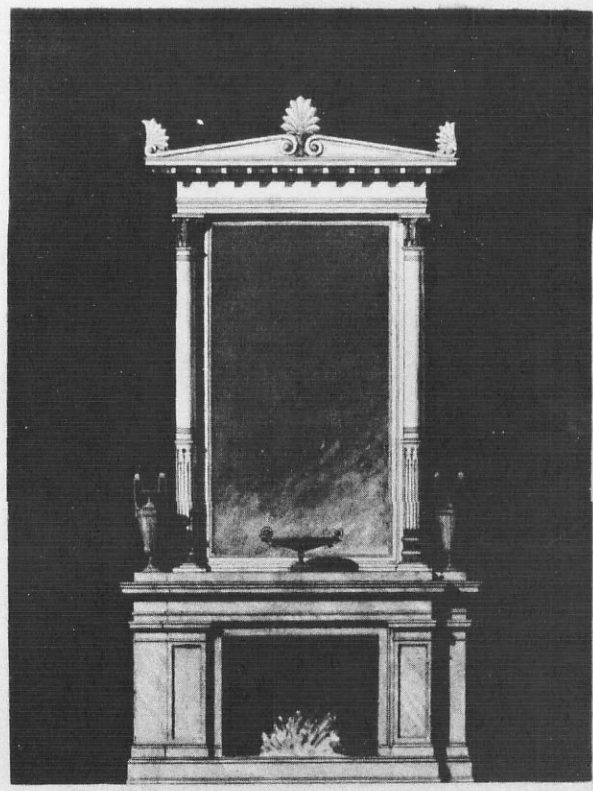
Magyar építészek az 1850-es években jutottak el először az École des Beaux-Arts-ra is. Első magyarként Kauser István iratkozott be a párizsi intézménybe 1852-ben, ahol 1856-ban megszerezte a diplomát.[28] 1859 őszétől egy éven keresztül Szkalnitszky tartózkodott a francia fővárosban, ahol „szabad idejében s különösen az esti órákban az »École des b[e]aux arts« előadásait hallgatta”.[29]

A bécsi Polytechnikumot a zürichi Eidgenössisches Polytechnikumra váltotta fel Feszty Adolf 1866-ban.[30] Ami arra utal, hogy a Gottfried Semper nevével fémjelzett svájci tanintézet felülmúlta bécsi testvérintézményét. Az 1860-as évek közepétől itt tanuló magyarok[31] –

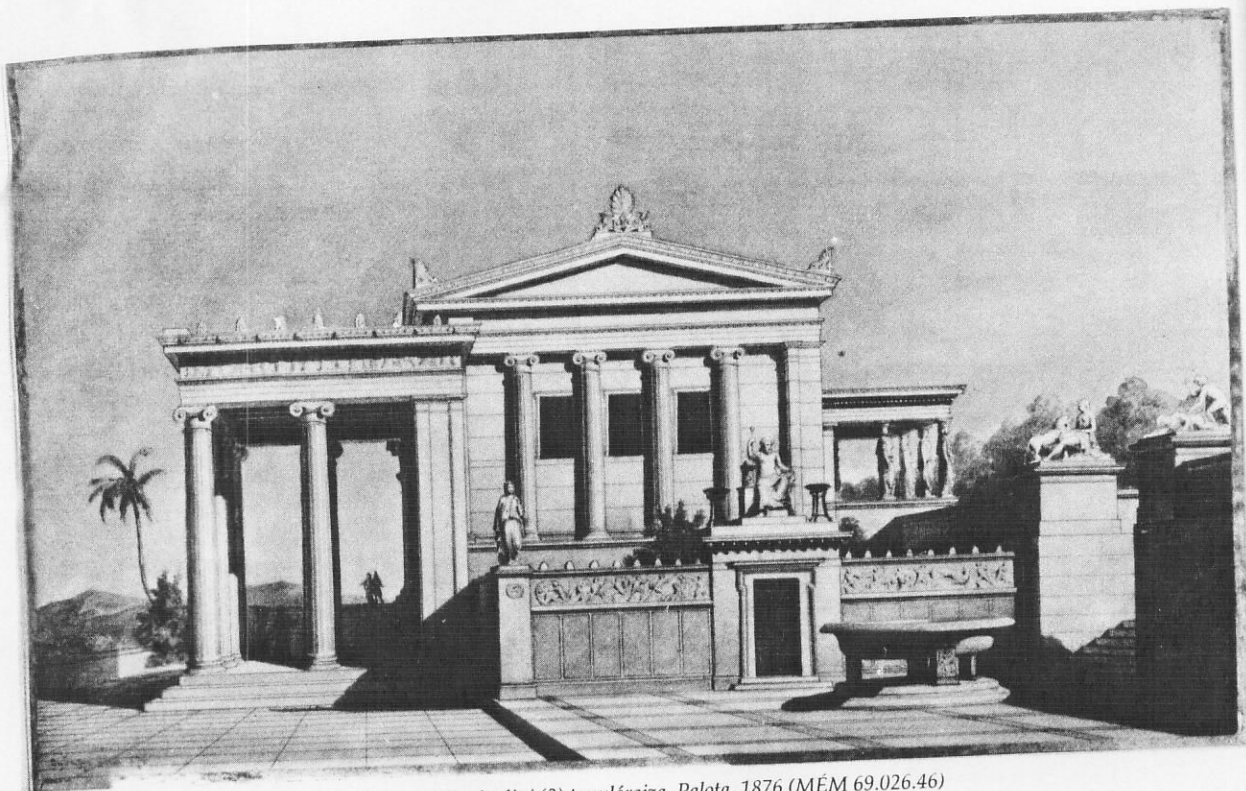
Freund Vilmos (1846–1922?)[32] 1864–67-ben, Hubert József (1846–1916)[33] 1865–69-ben, Schannen Ernő (1853–1924)[34] 1870–73-ban végezte stúdiumait Zürichben – nem is érezték már szükségét, hogy ezután valamely akadémiára menjenek.

Az ambíciózus magyar fiatalok egy része a budai politechnikumot választotta első felsőfokú iskolájául.[35] Innen ment külföldi tanintézetbe. Így a budai politechnikum növendéke volt Steindl Imre (1839–1902), mielőtt 1859-ben a bécsi akadémiára be nem iratkozott; 1860-ban újból Budán találjuk, mint a politechnikum tanársegédjét, hogy tanulási vágytól hajtva nemsokára megint Bécsbe, az akadémiára menjen, ahol 1867-ig maradt.[36] Schulek Frigyes (1841–1919) szintén a budai politechnikumban kezdte tanulmányait (ahol többek közt Steindl tanította), majd 1861-től 1867-ig szintén a bécsi Képzőművészeti Akadémia építészeti szakosztályának a hallgatója volt.[37] Mindketten előbb Van der Nüllnél és Sicardsburgnál tanultak, majd 1862-től Friedrich Schmidt osztályába léptek, akárcsak az imént említett Schulcz Ferenc. Ők voltak Schmidt első magyar tanítványai,[38] akiket számos magyar építészjelölt követett. Hauszmann Alajos (1847–1926), Lechner Ödön (1845–1914) és Pártos (Punczmann) Gyula (1845–1916) szintén a budai politechnikumból ment 1866-ban a berlini Építészeti Akadémiára, ahol két évig tanultak.[39] Fellner Sándor (1857–1944) a József Műegyetemen megkezdett tanulmányait 1873–76-ban a bécsi Képzőművészeti Akadémián folytatta.[40] Ő Theophil Hansen hallgatója volt, aki 1868-tól oktatott az akadémián.

Néhányan a budai politechnikumot, illetve műegyetemet – arra nem éppen hízalgő módon – egy másik

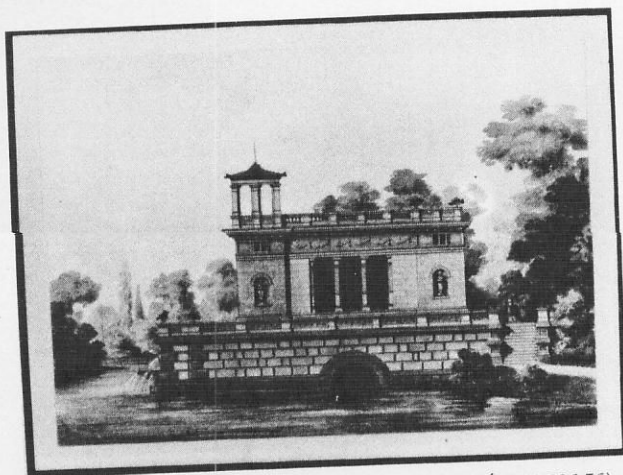

4. Györgyi Géza berlini tanulórakja. Kandalló tükörrrel, 1874 (MÉM 69.026.16)

5. Györgyi Géza berlini (?) tanulórajza. Palota, 1876 (MÉM 69.026.46)

politechnikumra cserélték és csak azután mentek tovább valamelyik akadémiaira. Kauser József (1848–1919) 1865-től a budai, majd 1868-tól a zürichi politechnikumban végzett tanulmányokat, hogy aztán 1872-ben az École des Beaux-Arts-ra iratkozzon be.[41] Pecz Samu (1854–1922) 1871-től két évig a József Műegyetem hallgatója volt, azonban „akkor az építészeti szakosztály még kezdetleges állapotban lévén”, átiratkozott a stuttgarti politechnikumba, majd tanulmányait 1876–78-ban Hansen-nál a bécsi akadémiaán fejezte be.[42] A kolozsvári Pákei Lajos (1853–1921) 1872-ben a József Műegyetemre iratkozott be, 1873-ban a bécsi Polytechnikumban folytatta tanulmányait, ezután 1876–79-ben a bécsi akadémiaán Theophil Hansen kurzusait hallgatta.[43]

6. Györgyi Géza berlini tanulórajza. Villa, 1873 (MÉM 69.026.56)

Az 1880-ban megnyitott budapesti Iparművészeti Iskola növendéke volt Foerk Ernő (1868–1934), majd Pucher József építészeti irodájának alkalmazottja, mielőtt 1889–92-ben Friedrich Schmidt, illetve Viktor Luntz vezetésével a bécsi akadémiaán tanult volna.[44]

Működött egy kitűnő budapesti középiskola, ahonnan – a politechnikumot átugorva – számos fiatal került legmagasabb fokú építészeti tanintézetbe: ez a belvárosi főreáliskola volt.[45] Innen ment Gerster Kálmán (1850–1927) a bécsi akadémiaira, ahol 1870–72-ben Hansen tanítványa volt,[46] akárcsak az aradi Halmay (Hatzenfratz) Andor (1852–?), aki 1872–74-ben hallgatta Hansent.[47] A főreál elvégzése után a Hauszmann-iroda „praktikánsa”-ként működő Alpár (Stöckl) Ignác (1855–1928) 1874–77-ben végezte a berlini Építészeti Akadémia kurzusait.[48] Ide járt Quittner Zsigmond (1857–1918), aki aztán a müncheni Műszaki Főiskolán tanult,[49] és Wellisch Alfréd (1854–1941), aki a karlsruhei testvérintézmény felé vette az útját.[50] A műszaki tanintézetek előretörését jelzi, hogy ezek ketten utána már nem érezték szükségét akadémiai tanulmányoknak. A korábban említett építészek közül a belvárosi főreáliskolába járt még Freund Vilmos, Lechner Ödön, Pecz Samu. Fellner Sándor és Schulek Frigyes is.

A karlsruhei Polytechnische Schule diákja volt 1865–67-ben Schickedanz Albert, aki szintén anélkül emelkedett az ország fontos építészei közé, hogy akadémiai képzésben részesült volna.[51] Csak akadémiaira járt viszont Czigler Győző és Aigner Sándor. Az aradi Czigler (1858–1905) már építész apja mellett elsajátította „sok éves gyakorlati ismerettel bírt”, mikor továbbképzés céljából a bécsi Képzőművészeti Akadémiát felkereste, ahol 1869–72-ben Theophil Hansen osztályát látogatta.

ta.[52] Aigner szánták, helyben Schmidt

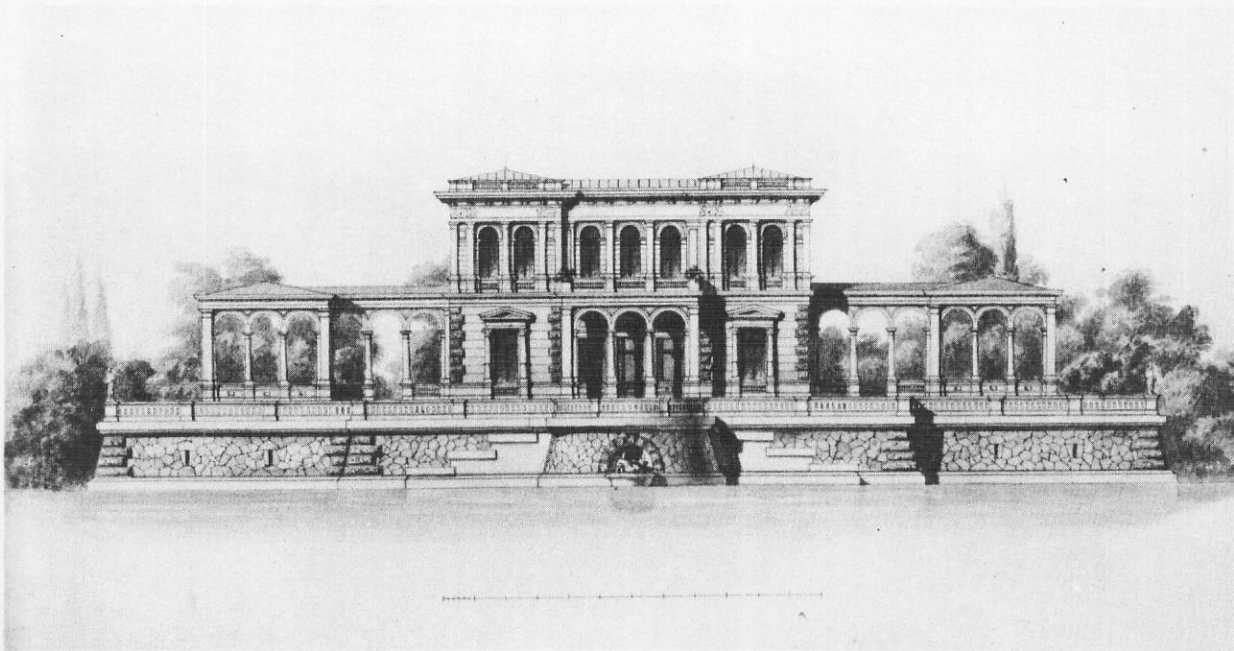
A Budapesti Bukovics György Zsaim tő katonai m iratkozott be: lett civil ép New Yorkba már Magyar megtanulása egyeteme rés

A fenti v építésszel fo hogy nagy s

8. G

2 Művészettört

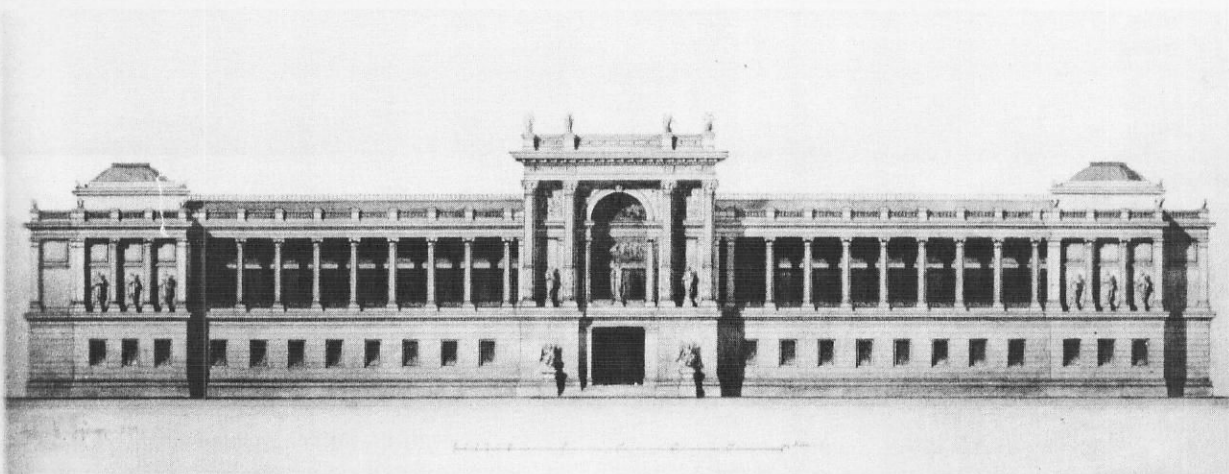
7. Györgyi Géza berlini tanulórajza. Villa, 1870-es évek (MÉM 69.026.18)

ta.[52] Aignert (1854–1912) viszont könyvkereskedőnek szánták, helyette ment a bécsi akadémiára, itt 1876–79-ben Schmidt tanítványaként végezte stúdiumait.[53]

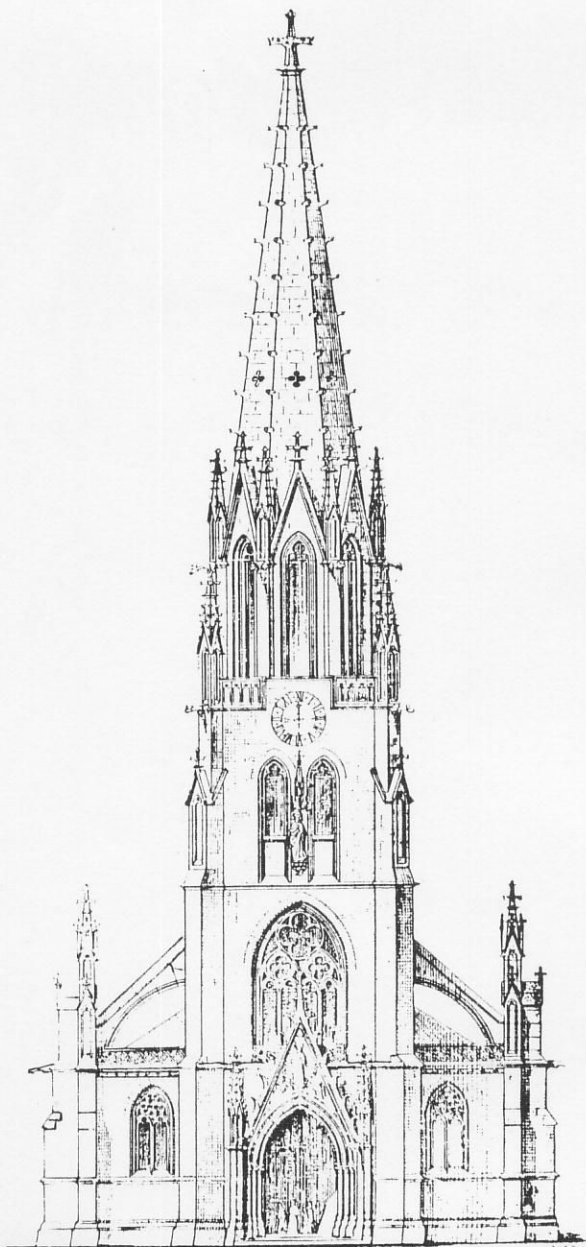
A Budapest számottevő építészei közt nyilvántartott Bukovics Gyula (1841–1914) sajátos módon a morvaországi Znaim (Znojmo) melletti Kloster Bruckban található katonai mérnök-akadémiát végezte el, ahová 1857-ben iratkozott be; 1866-ban hagyta ott a katonai szolgálatot és lett civil építész.[54] Kauser János pedig Amerikába, New Yorkba ment tanulmányai folytatására; 1869-ben már Magyarországon van, és „az építészetnek kellő megtanulásáról az Ujyorki tudomány- és művészetek egyeteme részéről hiteles okmányt mutat fel”.[55]

A fenti vázlatos áttekintés csak néhány fontosabb építésszel foglalkozik. Az adatok azonban arra utalnak, hogy nagy számban látogattak külföldi tanintézeteket

később jelentéktelen építésznek bizonyuló diákok is. Megbízható statisztikai áttekintésre ugyan még nincs mód, de az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a tárgyalt korszakban a komoly építészeti stúdiumokat folytatni kívánó magyar fiatalemberek elsősorban Bécsbe, ott is a Képzőművészeti Akadémia építészeti osztályára mentek. A tényre az intézmény híre és jogos tekintélye mellett földrajzi közelsége, valamint általában Magyarország kulturális hagyományai adnak magától értetődő magyarázatot. Az itteni tanulmányokat ösztöndíj is támogatta. (Erről később bővebben lesz szó.) Béccsel majdnem megegyező népszerűségnek örvendett még Berlin az építészeti tanulmányokat folytató ifjak körében. Ezután következett lényegesen kevesebb, de még mindig érdemleges számú magyar hallgatóval Zürich és Párizs. München, Stuttgart, Karlsruhe és egyéb né-

8. Györgyi Géza berlini tanulórajza vagy pályaterve. Művészeti akadémia az Unter den Lindenen, 1874 (MEM 69.026.1)

9. Schulcz Ferencz bécsi tanulórajza. Templom, 1860-as évek
(Historisches Museum der Stadt Wien, 157.163/85)

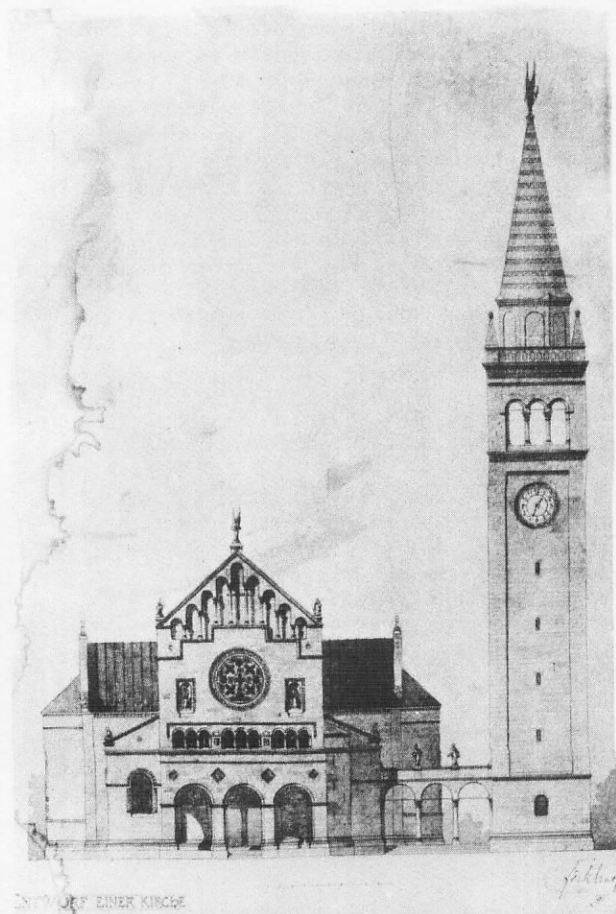
met városok tanintézményeiben is akadtak magyar építészjelöltek.

Az, hogy ki melyik tanintézetet választotta, nyilván lehetőségek, informáltság és egyéni vonzalom kérdése volt. Előfordult, hogy valamely személyes élmény volt az indítóerő; Feszty Adolfnak a bécsi akadémián került kezébe Gottfried Semper *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten* című műve, amely olyan nagy hatással volt rá, hogy elhatározta, Zürichben Sempernél fog tanulni.[56] Gyakrabban megesett, hogy magyar építész küldte tanítványát oda, ahol egykor maga is tanult. Így került Berlinbe, mesterük alma materébe Szkalnitzky három tanítványa, Hauszmann, Lechner és Pártos[57], majd évekkel később Hauszmann irodájából Alpár Ig-

nác.[58] Van a családi kapcsolatok szerepére is példa; Kauser János nagybátyja, Kauser István nyomdokaiban járt, amikor az École des Beaux-Arts felé vette útját.[59]

A különböző politechnikumok és akadémiák tananyagának elemzésére most nincs módunk. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az építész-hallgatók egy része – főleg akik valamelyik akadémiát látogatták – festészetet is tanult. Szkalnitzkyról tudjuk, hogy már Bécsben is foglalkozott festészettel, és Berlinben részt vett tájfestési és alakrajzolás gyakorlatokon.[60] Schulek alakrajzolás céljából eljárt a Képzőművészeti Akadémia festészeti osztályára.[61] Hauszmann tanulmányai során az akvarellfestést és az aktrajzolás is gyakorolta.[62] Ebben az összefüggésben figyelemre méltó, hogy Schickedanz 1869-ben festészeti, 1870-ben építészeti tanulmányokhoz kért ösztöndíjat.[63] Az építész-hallgatók ilyen irányú tájékozódása jelzi az építészeti tervezés további eltávolodását a kézművesiparos hagyományoktól, és magyarázatul szolgál a 19. század második felében készült tervrajzok egy részénél tapasztalható, Magyarországon addig szokatlanul magas grafikai és festészeti kvalitáshoz.

A magyar építészjelöltek külföldi tanulmányairól egyelőre viszonylag kevés rajzi dokumentum áll rendelkezésre. Ilyen például Feszty Adolf[64] és Foerk Ernő gyakorlófüzete, az utóbbiban a (később tárgyalandó) Wiener Bauhütte figuráival és Viollet-le-Duc nyomán

10. Foerk Ernő bécsi tanulórajza. Templom,
1891 (MÉM 69.024.339)

példa;
kaiban
[59]
nanya-
zonban
y része
észetet
is fog-
itési és
s céljá-
ztályá-
stést és
gésben
tészeti,
[63]
elzi az
műves-
a 19.
észénél
magas

nyairól
rendel-
k Ernő
landó)
yomán

11. Foerk Ernő bécsi tanulórajza. Füredő (?), 1892 (MÉM)

készült rajzokkal (1–2. kép.).[65] Ismert Schickedanz két vázlatkönyve is, amelyben megférnek egymás mellett a nyilván mintalapokról átmásolt antik tagozatok és a gótikus épületrészletek kortárs épületek rajzi ábrázolásával és a természet után rajzolt tájképpel.[66]

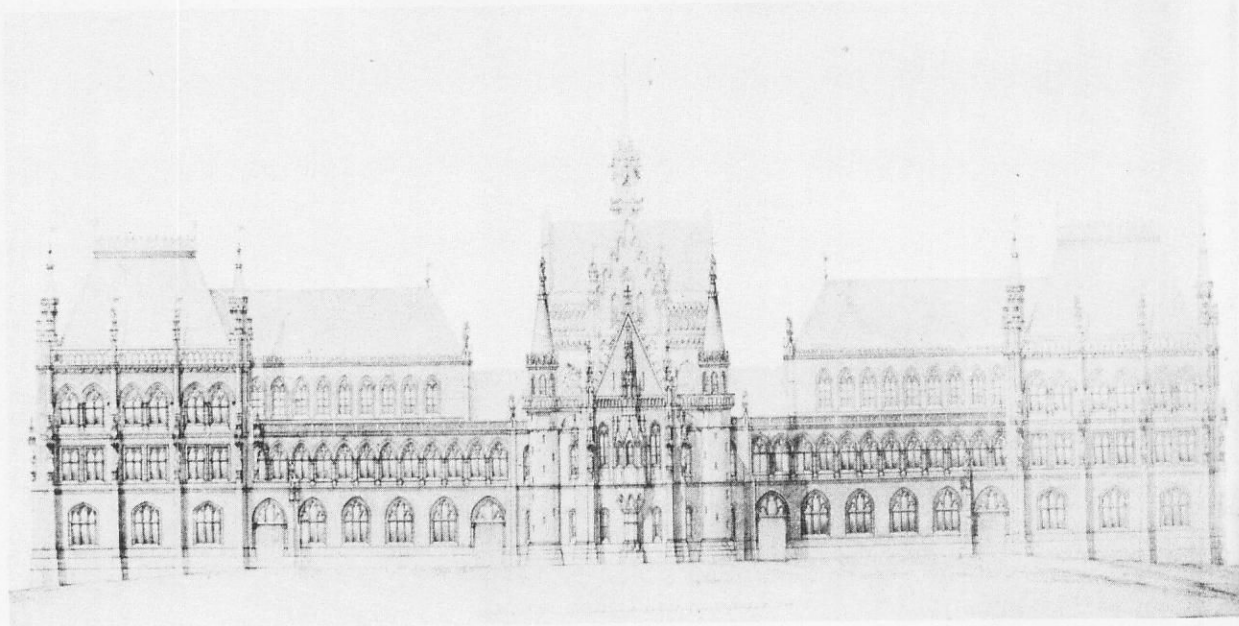
Némi fogalmat alkothatunk a tanintézetnek készült rajzmennyiségről Hauszmann feljegyzése alapján, miszerint a berlini Építészeti Akadémián folytatott tanulmányai idején az általa „két esztendő alatt készített rajzok és tervlapok száma jóval felülmúlta a 100 dbot.”[67] Berlini tanulórajzokból Györgyi Géza (1851–1934) hagyatéka nyújt szép válogatást az 1872–75-ös évekből, jól érzékeltetve a Schinkel-hagyomány erőteljes továbbélését és ugyanakkor az újabb „berlini reneszánsz” formálódását (3–8. kép.).[68] A bécsi akadémia hallgatói közül Schmidt diákjainak – Schulcznak és Foerknek – néhány tanulórajza tanúskodik a mester középkor iránti lelkesítő és iránytmutató hatásáról (9–11. kép.).[69]

Néhány információ fennmaradt a különféle tanintézeti pályatervekről: ezek hagyományos, „emelkedett” műfajt képviseltek. Steindl Imre például 1866-ban egy királyi palota tervével nyert Füger-díjat (12. kép.).[70] Ugyancsak királyi palota tervével nyerte el Pecz Samu 1878-ban a bécsi akadémia „Preisstipendium”-ot.[71] Az École des Beaux-Arts-on Kauser József pantheon-tervét koronázta pályadíjjal.[72] Alpár a berlini Építészeti Akadémia pályázatára 1877-ben a francia-porosz háborúban elesett német katonák emléktemplomát tervezte meg (14. kép.).[73]

Ahogy a fenti esetek is jelzik, felsőbb tanulmányaik során magyar diákok tanintézményeik különböző díjai-

ban részesültek. Az említetteken kívül további példák is ismertek. A bécsi Képzőművészeti Akadémia számos díja közül Udvari díjat nyert Foerk Ernő (1892), második Gundel-díjat Steindl Imre (1864), első Gundel-díjat Aigner Sándor (1879), Füger-díjat Schulcz Ferenc (1862 és 1863) és – mint szó volt róla – Steindl Imre, továbbá Aigner Sándor (1878), a Kiállítási Alap díját Pecz Samu (1878), Friedrich Schmidt-díjat és mesteriskolai díjat Foerk Ernő (1892 és 1891).[74] 1859-ben Szkalnitzky Antal – első külföldiként – a berlini Építészeti Akadémia ezüstérmét kapta meg.[75] Kauser József az École des Beaux-Arts-on a „médaille en 2e classe”-ban részesült.[76] Quittner Zsigmond a müncheni Műszaki Főiskolán három ízben nyert „építészeti díjat.”[77]

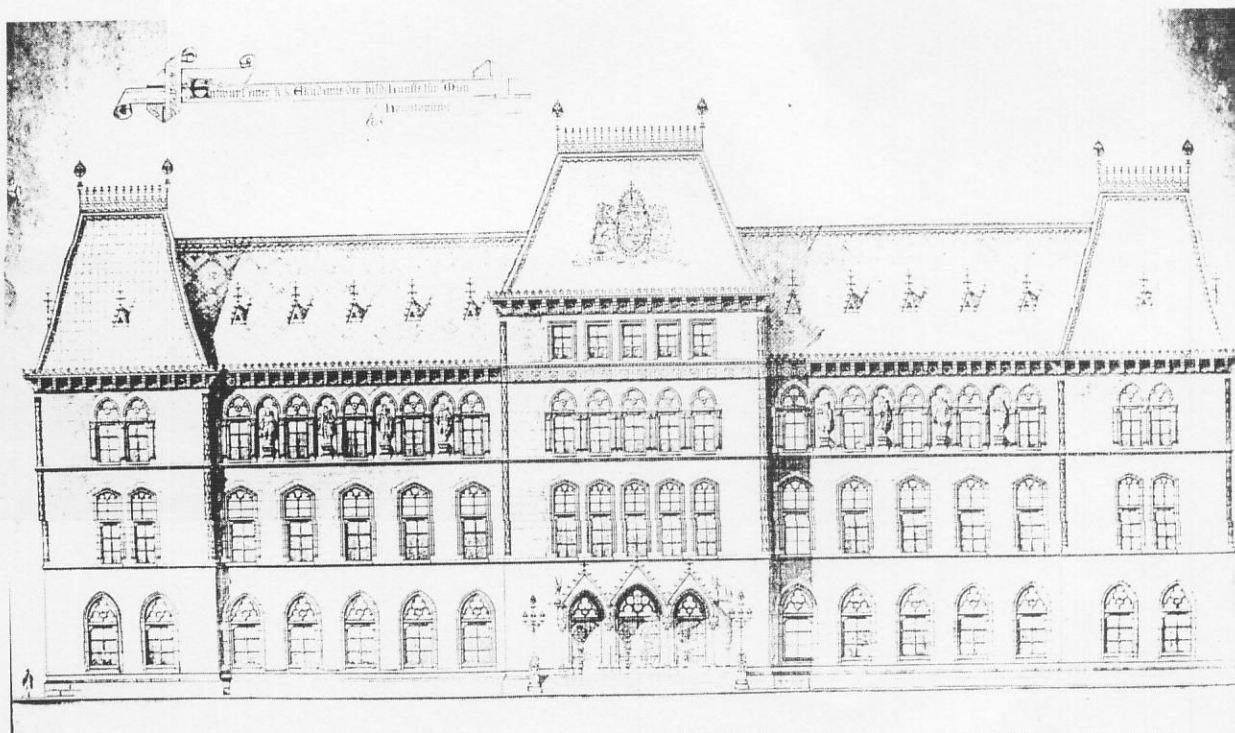
Ezek a díjak általában nemcsak erkölcsi, hanem anyagi elismerést is jelentettek, ami sok esetben nyilván szükséges hozzájárulás volt a tanulmányok költségeinek fedezéséhez. (Tudjuk például, hogy a Kiállítási Alap díja 200 forintot tett ki.) Néhány szerencsés fiatalember ösztöndíjban is részesült. A királyi, vagy másképpen magyar állami, avagy magyar művészeti ösztöndíjat az uralkodó 1857-ben a budai várépítési alaphoz létesítette a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Ez valójában három ösztöndíj volt egy építész-, egy szobrász- és egy festőjelölt számára, és évi 420 forint javadalmazással három évre szólt.[78] Általában az erre a célra kiírt tervpályázaton lehetett elnyerni.[79] Többek közt Halmay Andor, Fellner Sándor, Foerk Ernő és Schulek Frigyes részesült benne. A századforduló után azonban az öntudatos és emancipálódó Magyarországon már volt, aki a királyi

12. Steindl Imre bécsi pályaterve. Királyi palota, 1866 (Budapesti Műszaki Egyetem központi könyvtára)

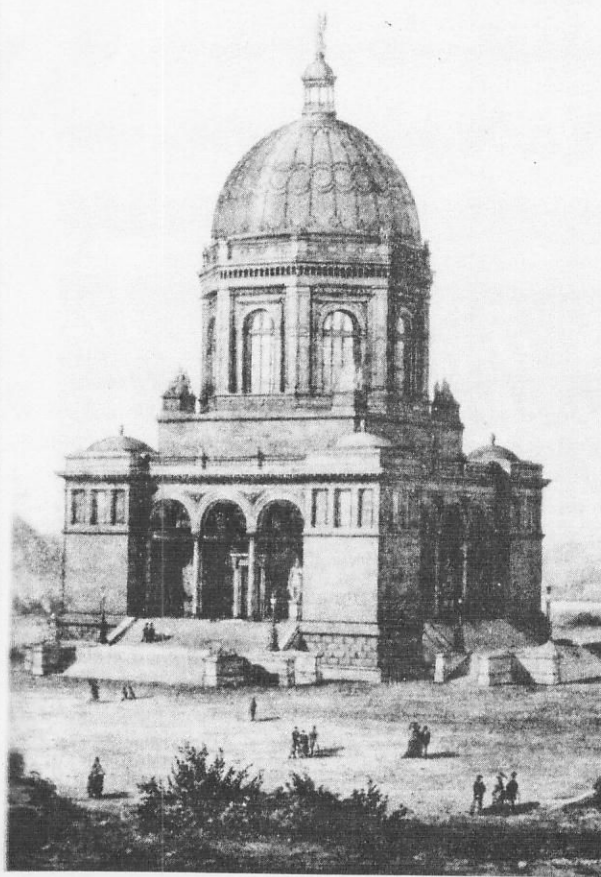
ösztöndíjat egyenesen sértőnek tartotta. Nyilván többek véleményének adott hangot Komor Marcell, amikor 1904-ben a következőt írta róla: „[E]z a bécsi ösztöndíj valósággal megaláz bennünket magyar művészi öntudatunkban; dokumentált elismerése ez inferioritásunknak Béccsel szemben. Elismerése annak, hogy a jó nyers anyagot másutt nem lehet tisztességesen kikészíteni, mint az egyedül üdvözítő császárvárosban.”[80]

A külföldön tanulók többsége általában otthonról kapott támogatást. Például Berlinben Hauszmann és Pártos 30 tallért kapott, míg Lechnernek 50 tallér „apanázsa” volt, aki ennek megfelelően jobban öltözködött és gyakran bérelt hátszobát.[81] Alpár kifejezetten szerény körülmények között élt.[82] Természetesen nem mindenki tudta a tanulmányi időt végigcsinálni; az egyébként ismeretlen Rácz Béla neve mellett a bécsi akadémia

13. Schulcz Ferenc bécsi pályaterve. Bécsi képzőművészeti akadémia, 1866 körül (Historisches Museum der Stadt Wien, 57.163/185)

14. Alpár Ignác berlini pályaterve. A háborúban elesett német hősök emléktemploma, 1877 (Reprodukció: Magyar 1929, 121.)

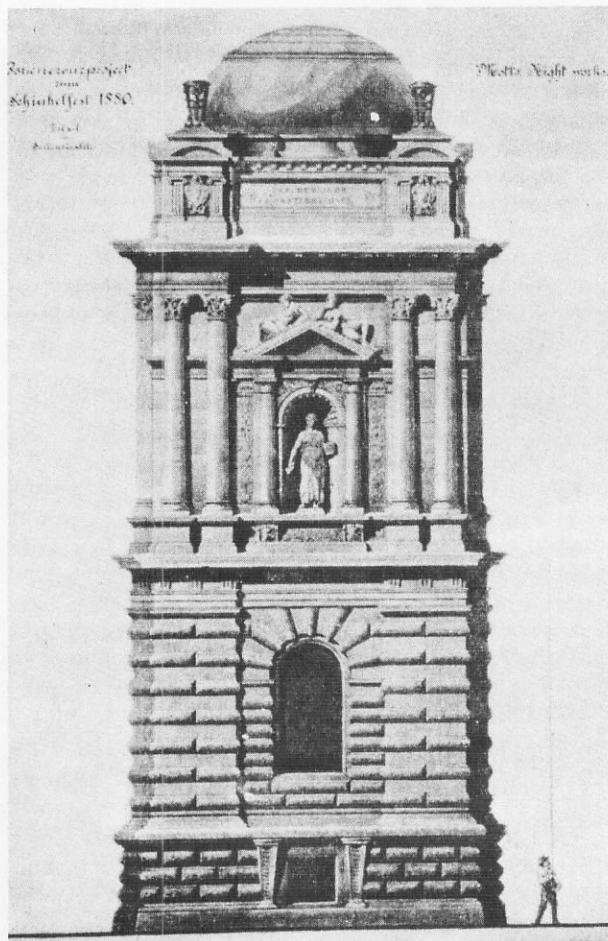
anyakönyvében például ez áll: „1882 márc.-tól 1883 dec.-ig az építészeti szakosztályban Th. Hansen tanítványa volt. Tandíj tartozás miatt töröltetett.”[83]

Pénzkeresés volt, de a tanulás szerves részét is képezte a tanár, vagy más külföldi építész irodájában folytatott gyakorlat, illetve az alkalmazottjaként végzett munka. Erre vagy már a tanulmányok idején, vagy azt követően került sor. Voyta Adolf (1834–1923) pápai építész közelebbről nem ismert bécsi tanulmányok után Angliába ment „továbbképzés és nyelvismeret végett”, ahol egyebek közt Thomas Brassey vasútépítőnél volt alkalmazásban: két év után 1860-ban tért haza Magyarországra.[84] Szkalnitzkynak második berlini évében az Építészeti Akadémián látogatása mellett tanárai, Stüler és Strack műtermében „módja volt az építészet gyakorlati oldalával is foglalkozni”, 1859–60-ban, tanulmányait követően pedig Párizsban közelebbről nem ismert „magán építészeti műtermekben dolgozott”. [85] Hauszmann Berlinben az akadémiai tanulmányok mellett 1867-től August Orthnál volt alkalmazásban a délutáni órákban havi 25 taller fizetésért, és a német építészeknek a berlini Dómra benyújtott pályatervén dolgozott.[86] Richard Lucae, az Építészeti Akadémia akkori igazgatója irodájában előszeretettel foglalkoztatta magyar növendékeit; ilyen volt Pártos Gyula[87] és Györgyi Géza[88]. Ugyancsak Berlinben Alpár Ignác az első évi vakáció alatt August Tiede, majd a második vakációban Lucae műtermében dolgozott. 1877-ben, tanulmányai befejeztével ismét

Lucae irodájába került, ahol a Borsig-palota „dolgait intézte”. Mestere halála után, 1878-ban Julius Hennicke és Hermann von der Hude építészekhez állt be és a Central Hotel mit Wintergarten építésvezetője lett 200 márkás fizetéssel.[89] Schulcz Ferenc tanulmányai formális befejezése után, 1865-ben a bécsi alsó- és felsőházra kiírt pályázat alkalmával „mint Schmidt segédje működött”,[90] majd külföldi tanulmányútról visszatérve, Schulek Friggyessel együtt mestere műtermében a brigittenauai, a fünfhausi és a Kínában felépítendő templom tervén dolgozott.[91] Schickedanz Albert karlsruhei tanulmányai után – Hansen ajánlása révén – a bécsi Karl Tietz műtermébe került, ahol néhány hónapot töltött.[92] Pákei Lajos, miközben a bécsi akadémián Hansen tanfolyamát látogatta, bekerült tanára irodájába. Erről írja, hogy az épülőfélben lévő Parlamenten „alkalmam volt az építés és tervezési munkák legérdekesebb részeivel foglalkozni. Ez volt pályámon életemnek legszebb korszaka” – teszi hozzá.[93] Sajátosan alakult Kauser József sorsa. A francia–porosz háború megszakította tanulmányait; Weber Antal tanácsára Bécsben, Theophil Hansennál, a tőzsde építkezésén talált ideiglenes alkalmazást; a háború után visszatért Párizsba, és stúdió-mait befejezve az Igazságügyi Palota hátsó szárnyának építkezésén végezte gyakorlatát.[94] Fellner Sándornál fordított volt a helyzet; bár Hansen-tanítvány volt, tanulmányai befejezése után Párizsba ment, ahol 1876-tól 1879-ig Charles Garnier mellett „építészeti ismereteit tökéletesítette.”[95] Schuleket Schmidt 1866-ban mint a bécsi akadémia beiratkozott hallgatóját ajánlotta Denzingernek, a regensburgi dóm építőmesterének, hogy a rendes tanulmányi idő alatt a restaurálásra váró épület felmérését elvégezze. Magyar tanítványa ezt a feladatot olyan sikerrel teljesítette, hogy a főhomlokzat rajzát a párizsi világiállításon is „elismerésre méltatták”. [96] Ugyancsak Schmidt közvetítésével került tanulmányai befejeztével Aigner Sándor a zágrábi székesegyház helyreállítására az 1870-es évek végén.[97] Megkészt posztgraduális stúdiumoknak tekinthetők azok az évek is, melyeket 1874 és 1877 között Lechner Franciaországban, Clement Parent irodájában töltött.[98] A berlini tanultságú Korb Flóris (1860–1930) a Kayser és Grossheim irodájában, Giergl Kálmán (1863–1954) a Gropius és Schmiedencégnél dolgozott, bár az utóbbi előzőleg a budapesti műegyetemen szerzett oklevelet.[99] A szintén budapesti végzettségű Lajta Béla az 1890-es évek végén állítólag több külföldi mester irodájában megfordult, így Berlinben Alfred Messelnél és Ernst Eberhard Ihne-nél, Londonban Richard Norman Shaw-nál.[100]

A tanár-diák kapcsolat természetesen a tanár személyiségének függvényében formálódott. Friedrich Schmidt bensőséges viszonyt alakított ki kis számú, kiválasztott hallgatóival. A nyári tanulmányutak során fiataljaival megosztotta a nemegyszer leegyszerűbb körülményeket. Jellemző a mester és tanítványai közti kapcsolat szinte baráti mivoltára a következő eset. 1867-ben Schmidt 12 hallgatójával elindult meglátogatni a vajdahunyadi várat. Amint kocsin arra a pontra értek, ahol a romjaiban is lenyűgöző épület látványa kibontakozott előttük, Schmidt elragadtatásában megölelte a mellette ülő Schulcz Ferencet, és felkiáltott: „Du Ferenc, das ist wunderschön!”[101] Hasonló eset a jóval nagyobb számú tanítványt maga köré gyűjtő, de fensőbbfokú viszonyban Theophil Hansennel nem fordulhatott volna elő.[102]

A tudás megszerzésének különösen fontos forrását jelentették az építész-hallgatók számára a könyvek, és a

15. Alpár Ignác pályaterve a Berliini Művészeti Társulat székházához. Oldalrizalit, 1880 (Reprodukció: Magyar 1929, 135.)

nyomtatott kiadványok a külföldön tanult építészeket keresztül utóbb nem jelentéktelen mértékben formálhatták a magyar architektúra arculatát. Érdemes néhány ismert konkrét esetet erre nézve is megemlíteni. Feszty Adolf – aki, mint láttuk, Semper könyvét forgatta Bécsben – a zürichi Eidgenössisches Polytechnikum könyvtárában fokozott lendülettel vetette magát az olvasásba; itt tanulmányozta egyebek közt Franz Christian Gau *Les ruines de Pompei* című munkáját.[103] Szkalnitzkyról feljegyezték, hogy ismereteit a berlini Építészeti Akadémia „már akkor is nagy hírű szakkönyvtárának ... szorgalmas látogatása” útján szintén gyarapította. Miután tanulmányait kitüntetéssel fejezte be, 200 tallér értékben kapott szakkönyveket, továbbá ígéretet, hogy az akadémia által kiadandó művekből tíz éven át ingyen példányban részesül.[104] Bécsi tanulmányaival kapcsolatban Schulek Frigyes is feljegyezte: „rendszeresen látogattam a könyvtárakat.”[105] Kotsis Lajos (1854–1922) bécsi akadémiai stúdiumai során „szép könyvtárat szerzett, melynek a bécsi eklektikát felölelő akkortájt megjelent kötetei”-t hazahozta Magyarországra.[106]

A külföldön tanuló magyar diákok részvétele a vendéglátó város vagy intézmény szakmai-társadalmi életében külön figyelmet érdemel. A bécsi akadémia tanuló magyarok, jelesül Schulek Frigyes, Schulcz Ferenc és Steindl Imre ott bábáskodott a Wiener Bauhütte (Bécsi

Építőpáholly) nevű önképző egyesület megszületése körül (1862). Schulek az egyesületnek hol választmányi tagja, hol elnöke, hol pénztárosa volt. Elbeszélése szerint működésük „szerény módon kezdődött. A tagok kötelesek voltak szakbeli különleges tanulmányaikról tartott előadásokban számot adni és rajzbeli tanulmányaikat autographikus többszörösítése által, ezeket a társak közkinségévé tenni.”[107] A Wiener Bauhütte hamarosan aktív és fontos szakmai szervezet lett, „felnőtt” építészek is csatlakoztak hozzá, és díszelnökül Friedrich Schmidet választották. A választás természetesen kifejezte az egyesületnek elsősorban a középkorra irányuló érdeklődését. A szervezet tagjai minden szünetben, de néha év közben is tanulmányutakat tettek, ekkor készült rajzaikat a *Wiener Bauhütte* címet viselő albumokban tették közzé. Megjelenését, illetve az egyesület működését az osztrák kormány évi 500 forinttal támogatta. Az Osztrák Mérnök- és Építész-Egyesület – Schulek szerint feltékenységből – testületileg felvette a Wiener Bauhütte tagjait.

1878-ban egy másik egyesület is alakult a Bécsben, a Képzőművészeti Akadémia Építészeinek Egyesülete (Verein der Architekten an der Akademie der bildenden Künste), melynek védnöke a klasszikus irányzatot képviselő Theophil Hansen volt. Az utóbb Hansen-Klub néven ismert egyesület első elnöke Pecz Samu lett.[108] Az egyesület *Jahresbericht des Hansen-Klub* címmel közleményt adott ki[109], és 1887-ben megalapította a Hansen-díjat.[110]

A magyar építész-hallgatók nem simultak be ilyen természetességgel a porosz főváros társadalmába. Bár kedvelték őket, viselkedésükkel és temperamentumukkal elűtöttek környezetüktől. Lechnernek, Hauszmannnak és Punczmann-Pártosnak, a dolmányban, pörge kalapban és sarkantyús csizmában pompázó, német nevű magyar aranyifjoknak a „drei wilde Magyaren” vagy „die Ungarn mit den fischen »Beenen« [Beinen]” tréfás nevet adták.[111] Alpárt és társait „Tanzbär”-nek nevezték.[112] De mindez nem akadályozta meg, hogy többen közülük felvételt ne nyerjenek a berlini Építész-Egyesület (Architecten-Verein) tagjai közé. Az egyesület tagja volt például Szkalnitzky Antal.[113] 1866-ban Kolbenheyer Ferenc – bizonyára ugyancsak mint tag – részt vett az Építész-Egyesület *Schinkelkonkurrenz* nevű éves nagypályázatán.[114] Hauszmann 1868-ban lépett be az egyesületbe, és rögtön előadást tartott a lipótvárosi templom kupolájának beomlásáról.[115] Az akadémiai tanulmányok után, 1877-ben Alpár is a berlini Építész-Egyesület tagja lett, hogy részt vehessen a havonta kiírt tervpályázatokon. Ezeket 1878 októberében, [116] 1879 márciusában és 1880 októberében díjat nyert. 1880-ban a nagypályázaton is indult, melynek tárgya a Berliini Művészeti Társulat múcsarnokkal kombinált székháza volt (15. kép.). Első díjat nem adtak ki, de Alpár elnyert egyet a hat kiosztott második díj (Schinkel-érem) közül.[117]

A fiatal magyar építészjelöltek részt vettek a különböző magyar egyesületek munkájában. A három bécsi magyar egyesület közül az egyik a „Műegyetemi társaskör” volt, de számon tartottak építészeti stúdiumokat folytató diákokat a berlini és a zürichi magyar egyesületben is.[118] Kauser József a párizsi magyar egyesület titkára volt, és tudjuk, hogy a párizsi magyar kolónia tagjai közül Züllich Rudolfal és Munkácsy Mihállyal állt szoros kapcsolatban – az utóbbi számára megrajzolta például a Falu rossza háttér-távlatróját.[119] A hazával fenntartott kapcsolatra utal, hogy Szkalnitzky Párizsban több magyar lap előfizetője volt.[120] Alpár Ignác pedig Az Építési Ipar munkatársaként küldte haza „Berliini levél”

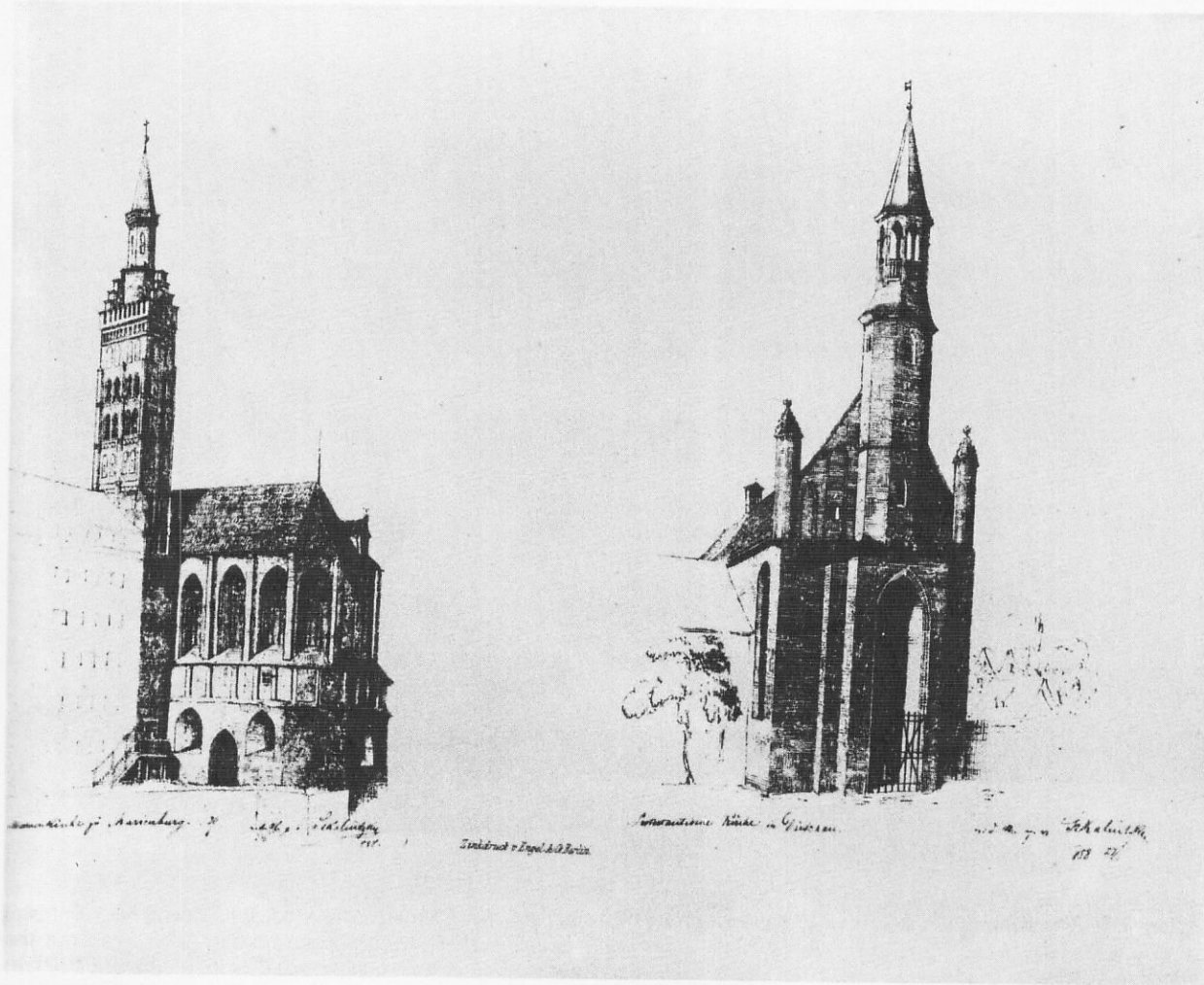

etése körül
i tagja, hol
it működé-
sek voltak
előadások-
utographi-
özkincsévé
atív és fon-
is csatla-
tet válasz-
egyletnek
ét. A szer-
közben is
it a Wiener
Megjele-
kormány
ik- és Épí-
-testületi-

en, a Kép-
te (Verein
n Künste),
képviselő
ub néven
Az egylet
nyit adott
at.[110]

be ilyen
nába. Bár
entumuk-
szmannak
ge kalap-
névű ma-
vagy „die
éfas nevet
k nevez-
gy többen
isz-Egylet
agja volt
lbenheyer
zt vett az
agypályá-
egyletbe
n kupolá-
lmányok
tagja lett
ázatokon
n és 1880
ázaton is
Társulat
ép.). Első
kiosztott

különbö-
i magyar
" volt, de
tő diáko-
i is.[118]
a volt, és
ai közül
lt szoros
éldául a
ntartott
őbb ma-
Az Épí-
üi levei

16. Szkalnitzky Antal úti rajza. A marienburgi és a dirschau templomok, 1858 (Technische Universität Berlin, Plansammlung B 1218)

című tudósításait.[121] A magyarországi építészeti életet
figyelemmel követő berlini építész-hallgatók, Kolben-
heyer Gyula és Rozinay István 1875-ben pályázatot nyúj-
tottak be a sugárúti Múcsarnokra, Alpár 1876-ban a Deák-
mauzóleumra.[122]

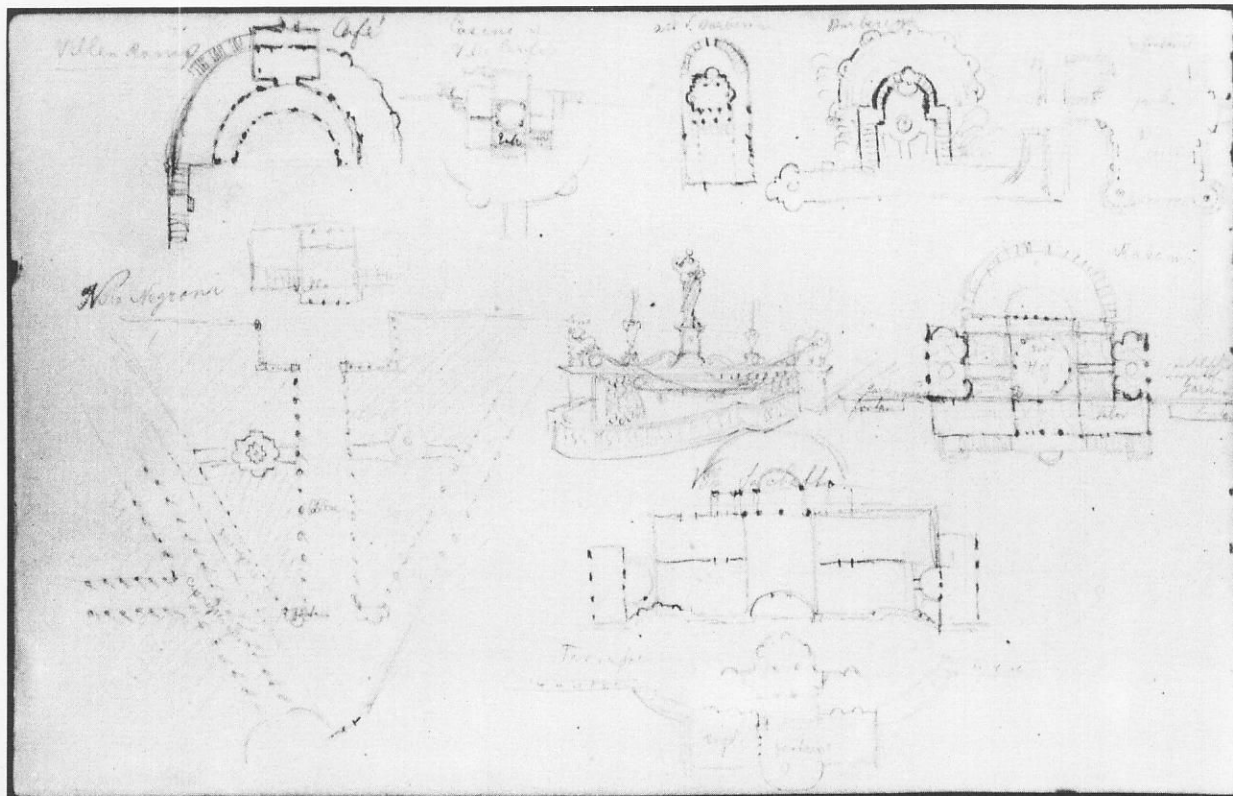
A külföldi tartózkodás alkalmat adott a frissen végzett
magyar építészeknek arra is, hogy külföldi tervpályáza-
tokon vegyenek részt. A 19. század második felének libe-
rális szellemében sok középületre írtak ki pályázatot,
melyeket jelentős közérdeklődés kísért. Ez ideális lehető-
séget kínált fiatal építészeknek a bemutatkozásra, nevük
ismertté tételére. 1859-ben Szkalnitzky – berlini diáktár-
sával, Heino Schmiedennel társulva – részt vett a bécsi
Rudolph-Stiftung nevű kórház, majd – immár egymagá-
ban – a Frankfurt am Main-i Saalbau (koncertterem)
tervpályázatán. Az utóbbin első díjat nyert, ami magyar
építész addigi legnagyobb külföldi diadalát jelentette.
(Az épület Heinrich Burnitz frankfurti építész második
díjas terve nyomán valósult meg.[123]) Unger Emil állító-
lag egy hannoveri templomra kiírt tervpályázaton nyert
díjat.[124] Nem ellenőrzött adat szerint Kolbenheyer
Ferenc 1867-ben a bázeli redoute pályázatán első díjat
nyert és a kivitelezéssel is őt bízták meg.[125]

A külföldön végzett tanulmányok természetes velejá-
rása, sőt szerves része volt a külföldi utazás. Tágabb érte-

lemben már a külföldi tanintézetbe való eljutás és ott-
tartózkodás is utazásnak tekinthető. Ehhez kapcsolódtak
a kirándulások, a nyári szünidőben megtett utak, továb-
bá a stúdiumok befejezését követő hosszabb tanul-

17. Alpár Ignác úti rajza. Erfurti részlet, 1870-es évek
(Reprodukció: Magyar 1929, 138.)

18. Freund Vilmos úti rajza. Itáliai villák részletei (Budapest, magántulajdon)

mányutak. (Az építészek későbbi pályájuk során megtett utazásokkal és a hivatalos kiküldetésekkkel a jelen tanulmány nem foglalkozik.)

Mínthogy az építészek többsége német nyelvterületen végezte tanulmányait, utazásaik többsége is oda, vagy a környező országokba irányult. A Berlinben tanuló Szkalnitzky részben a porosz kormány, részben saját költségén utazott. 1858 nyarán az Építészeti Akadémia más hallgatóival együtt Kelet-Poroszországban járt, ahol középkori épületekről készítettek rajzokat (16. kép.), majd egyik tanárával, Eduard Biermannal Erdélyben, Horvátországban, Dalmáciában és Észak-Itáliában tett utazást.[126] 1868-ban a három berlini „vadmagyar”, Hauszmann, Lechner és Pártos a Rajna vidékére ment tanulmányútra.[127] Maga Lechner ellátogatott Koppenhágába, de megfordult Bambergben, Regensburgban, Drezdában és Prágában is.[128] Alpár Németországon (17. kép) kívül járt Dániában és Svédországban.[129] Gerster Kálmán a bécsi akadémián nyert utazási ösztöndíjjal 1870-ben bejárta Németországot és Olaszországot.[130] A bécsi Schmidt-tanítványok egész Habsburg-monarchiát és Közép-Európa más területeit behálózó tanulmányutakon vettek részt; ezek páratlanul gazdag, igényes rajzi dokumentumai a *Wiener Bauhütte* című albumok lapjai.

A külföldön tanuló magyarok közül több már a tanulóévekben eljutott Párizsba, a német nagyvárosok után a magyarok által leginkább látogatott európai metropoliszba. Közelebbről ismeretlen bécsi tanulmányok alatt (vagy után?), 1858-ban látogatott a húszéves Linzbauer István (1838–1880) Franciaországba, aminek emléke a Párizs

melletti St. Denis-bazilika királyi síremlékeiről festett akvarellje.[131] Az ifjú Hauszmann 1867 nyarán a magyar állam küldte ki a párizsi világkiállításra.[132] Ingyen utazást és 300 forint támogatást kapott, amivel egy hónapot töltött Párizsban. Ezután az édesanyja által küldött 130 forintból felkereste Lyont, Marseille-t és a Loire-menti kastélyokat. Valószínűleg a világkiállítás vonzotta Lechnert is néhány napra a francia fővárosba 1867 augusztusában,[133] akárcsak Schulek Frigyes, aki viszont a megtakarított fillérjein három hónapot töltött Párizsban.[134] Az akadémia elvégzése után Steindl útja is Párizsba vezetett, „hogy a gótika hazájában, az új stílus bölcsőjénél tanulmányozza a csúcsíves művészet remekműveit.”[135] Tanulmányi éve utánra esik Feszty Adolf párizsi útja,[136] úgyszintén Szkalnitzkyé, aki Párizsból négy hónapos franciaországi és – magyar építészeknél szokatlan módon – angliai utat is tett.[137]

Akárcsak a korábbi generációkat képviselő Pollack, Hild, Feszty és Ybl esetében, a század második felében tanuló magyar építészeknél is a stúdiumok szerves részét képezte az olaszországi – főleg észak-olaszországi – tanulmányút. Ezt néhányan – például Szkalnitzky Antal vagy Gerster Kálmán – már a tanulmányi időben elvégezték, de a többség csak ezt követően. Az itáliai utak néhány hónaptól akár egy évig is eltartottak. Hauszmann Alajos 1869 októberétől 1870 májusáig volt Olaszországban: Rómában készült vázlatait, úti rajzait átadta a Szkalnitzky-Koch-féle irodának, ahol azok – nyilván használat közben – elkallódtak.[138] Fennmaradt viszont néhány úti rajz Freund Vilmostól,[139] aki közelebbről nem ismert időben járt Itáliában (18. kép.). Lechner

ner -
éves
olasz
Itália
randi
„eltet
megr
Észak
másf
eztán
ifjú C
Ybl
tette:
zását
zöiro
ban.
Olasz
néme
meg:
költs
állta,
végül
körül
A
hossz
ban r
de öi
akadé
tanul

19. Alpár Ignác úti rajza. A perugiai San Benedetto-templom
(Reprodukció: Magyar 1929, 148)

ner – ifjú feleségével – 1869 novemberében indult egy-
éves olasz útra.[140] Ugyancsak 1869 őszén kezdte meg
olasz tanulmányútját Schulek; bejárta Észak- és Közép-
Itália főbb városait, egy hónapig időzött Rómában, le-
rándult Nápolyba is, majd 1870 márciusában tért haza
„éltető benyomással és gazdag fénykép gyűjteménnyel
megrakodva”. [141] Feszty is tanulóévei után ment
Észak-Olaszországba. [142] Pecz tanulmányait követően
másfél évig dolgozott a Mátyás-templom építkezésén,
eztán ment el mintegy négy hónapra Itáliába. [143] Az
ifjú Györgyi Géza részére az irodájában őt foglalkoztató
Ybl Miklós szerzett állami ösztöndíjat, amely lehetővé
tette számára „a renaissance mesterművek” tanulmányo-
zását. [144] Schickedanz 1872 nyarán, néhány éves terve-
zőirodai gyakorlat után járt (valószínűleg Észak-) Itáliá-
ban. [145] Berlinből, Hude és Hennicke irodájából indult
Olaszországba Alpár Ignác, 1881 januárjától ez év őszéig
német barátai társaságában az egész országot bejárva, sőt
még az afrikai Tuniszbá is ellátogatva. (Alpár utazásának
költségeit egyik barátja és útítársa, Theodor Rehorst
állta, azzal a feltétellel, hogy a költségeket – melyek
végül 3000 frankra rúgtak – akkor fizeti vissza, amikor
körülményei megengedik. [146])

A fiatal építészek közül az egyik legnagyobb és leg-
hosszabb utat Schulcz Ferenc tette meg. Schulcz 1866-
ban mint Friedrich Schmidt segédje működött Bécsben,
de önálló munkaként elkészítette „a képzőművészeti
akadémia tervét” (13. kép), s ez alapján elnyerte a kétévi
tanulmányútra alapított – évenkénti 1260 forinttal járó –

nagy császárdíjat. Útja során Schulcz bejárta Németor-
szágot, Svájcot, Olaszországot, Franciaországot és Spa-
nyolországot, ahol régi épületeket és építészeti intézmé-
nyeket tanulmányozott. [147] Felmérési rajzai közül
Schulcz csak a spanyolországi Gerona műemlékeit ábrá-
zoló lapokat tudta (album formájában) közzétenni Lip-
csében 1869-ben; [148] korai halála meggátolta a további
rajzok kiadását. A rajzok a Wiener Bauhütte legjobb
hagyományait képviselik. Ez a publikáció – lényegében
torzóban maradt formájában – így is a fiatal magyar
építészek külföldi tanulmányútjainak legbecsesebb, és a
kortárs külföld által is méltányolt dokumentuma (20.
kép.). Figyelemre méltó, de a historizmus korának múlt
felé irányulását tekintve nem meglepő, hogy nemcsak a
műemlékhelyreállítás iránt különösen érdeklődő Schulcz
albumának lapjai ábrázolnak kizárólag régi épületeket,
hanem az eddig ismert azon néhány rajz nagy többsége
is, melyeket magyar építészfik külföldön készítettek.

1881 végén a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű-
és középítészeti szakosztályai egy császárdíjhoz hasonló,
de egyéves utazási ösztöndíj alapítását kezdeményezték
a kultuszminiszternél. A beadvány szerint ezt annak a
fiatal építésznek adnák, aki elnyeri az egyleti nagy pá-
lyadíjat. [149] A következő év elején – 1000 forintos uta-
zási ösztöndíj alapításával – a miniszter teljesítette az
egylet kérelmét. [150]

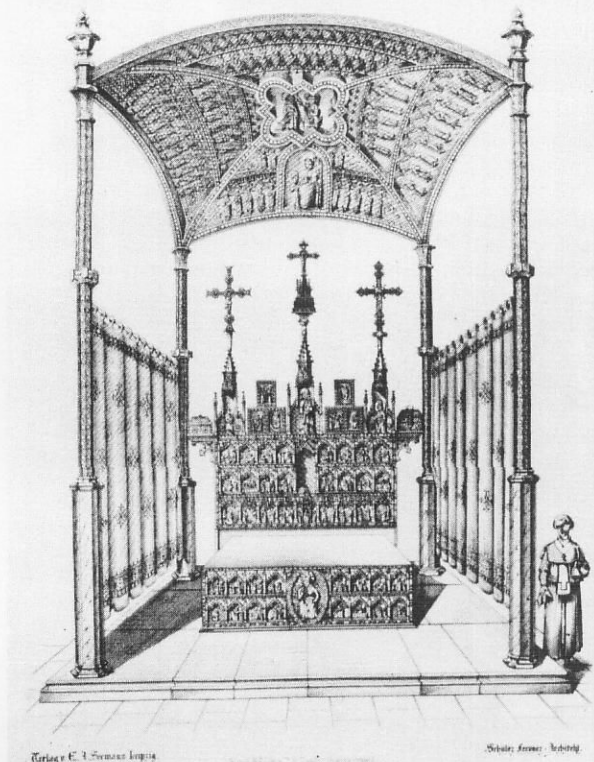
A század végén Lajta Béla sokéves utazásai érdemel-
nek különös figyelmet. Miután 1895-ben a budapesti

Gerona.

Cathedral.

Tafel.

Kauptaltar. - Haupt-antel.

20. Schulcz Ferenc rajza a geronai székesegyház főoltáráról (Denkmäler
der Baukunst in Originalaufnahmen. Leipzig 1869, I. tábla)

műgyetemen megszerezte építészdiplomáját, a modern magyar építészet későbbi úttörője elragadtatva habzsolta a régi korok művészetét; „kóborlása Olaszországon, Berlinen, Németországon, Anglián, Franciaországon, Spanyolországon és Marokkón át szülővárosában ért véget” 1901-ben.[151] Útjáról nagy, főleg középkori és reneszánsz emlékeket ábrázoló fényképgyűjteményt hozott haza. Utazásainak költségét előbb állami ösztöndíj, majd egy 2000 forintnyi örökség fedezte. Ugyanakkor a külföldi utazás általában egyre kevésbé jelentett problémát: a jómód szélesebb körű elterjedésével, az osztrák-magyar valuta nemzetközi értékállóságával és az adminisztratív akadályok gyakorlatilag teljes leépülésével a magyarok soha olyan könnyen nem utazhattak más országokba, mint a századforduló táján.

A magyarországi szakmai lehetőségek és életviszonyok javára írandó, hogy a külföldön tanult fiatalok közül jóformán mindenki hazatért. Pedig nyilván adódott a tehetséges, jól képzett fiatalokat csábító alkalom. Tudjuk például, hogy Bukovics Gyula a berlin-kölmi reálgimnázium építkezésének vezetését sikerrel végezte, utóbb mégis Pesten telepedett le.[152] Hauszmann berlini tanulmányai befejeztével Varsóba hívták építésvezetőnek; már majdnem elfogadta a megbízást, amikor megérkezett Szkalnitsky levele a politechnikumi tanácsra szóló meghívással.[153] Feszty Adolfnak ugyan szándékában állt Svájcban letelepedni, de felesége rábeszélésére mégis hazajött.[154] Schulek 1870 körül meghívást kapott az ulmi Münster kiépítésének vezetésére; az európai rangú feladatot elhárítva Schulek Magyarországon kamatoztatta képességeit.[155] Ezzel szembeállítható az a tény, hogy számos külföldi építész viszont Magyarországot választotta második hazájául, például Kallina Mór, Petschacher Gusztáv, Meinig Artúr, Schmahl Henrik vagy Herzog Fülöp.

A külföldön tanult magyar építészek általában életük végéig megőrizték érzelmi és – alkotásaikban – stílári kötődésüket tanítójukhoz. „Ezek a régi Hansen- és Schmidt-Schülerek büszkék voltak a mestereikre, mint valami külön kitüntetésre” – írta róluk Magyar Vilmos.[156] A mester személye körül kultuszt alakítottak ki. A tanárok közül volt, aki később is bevette befolyását, ha egykori diákjairól volt szó. Tudjuk, hogy Schmidt maga helyett a nagy magyarországi műemlékrestaurálásokra többnyire magyar tanítványait javasolta. Hansenről viszont ismert, elzárkózott attól, hogy egykori tanítványainak pályáját egyengesse.[157] Hogy az egyes intézmények abszolvenséi utóbb is összetartottak, bizonyíték rá a „berlini magyar akadémikusok köre.”[158]

Míthogy a külföldet járó magyarok tanulmányaikat legnagyobb részt a német nyelvterület és kultúrkör központjaiban végezték, Magyarország építésze a 19. század

harmadik harmadában kevésbé különbözött ezen területektől. A helyzetet nem tudott érdemben változtatni némelyikük párizsi vagy angliai képzettsége sem, az itáliai utak pedig leginkább előképeket szolgáltatottak a – német kollégáikhoz hasonlóan – egyre inkább az olasz neoreneszánsz felé forduló magyar építésznek. Alapvetően ez a titka a korszak meglehetősen egységes építészeti összképének és kultúrájának egész Közép-Európában, melyben az egyéni hangot legtöbbször a bevett formákon belüli variáció jelentette. (Most nincs mód érdemben kitérni az egyes stílusirányzatokra, melyeket a különböző intézményekben, illetve tanároknál végzett építészek képviseltek.) Nem volt könnyű kitérni a bűvös körből, komoly küzdelem lehetett radikálisan újszerűt alkotni. Olyan küzdelem, amelyet elsősorban nem a külső körülményekkel, hanem a belső korlátokkal, az indoktrinált ismeretekkel kellett megvívni. Jól érzékelteti ezt a lelki állapotot az új felé törő Lechner Ödön vallomása: „Minden próbálkozásomnál állandóan éreznem kellett, hogy az a német kultúra, melyet három éven át magamba szívtem, kérlelhetetlenül fogva tart, rám nehezedik s minden szabad művészi gondolatot elnyom bennem. Ez az érzés szinte már vízióvá növekedett bennem. Úgy éreztem magam, mint akit hatalmas hullámok akarnak elnyelni, mely ellen haszontalan nyújtom ki védőleg karomat; e hatalmas áradat ellen valami erős, nagy gátat kell emelni, ha szabadulni akarok attól, hogy végképpen magával ne sodorjon.”[159]

A magyar építészet nagyobb önállósulása egybeesett és bizonyára össze is függött a hazai építészképzés igéretes fejlődésével. „Valóban öröm és büszkeség fog el, hogy építészeti szakosztályunknak sikerült annyi számos talentumot nevelni és ezek íme ma már a magyar építőművészet terén alkotó tényezővé izmosodtak” – jelentette ki Hauszmann Alajos 1903-ban, műgyetemi rektori székfoglalójában.[160] És tény; még ha a századforduló újító kedvű építészei közül néhányan, pl. Baumhorn Lipót, Hikisch Rezső vagy Kőrössi Albert külföldön tanultak is, a kor olyan nagy egyéniségei, mint Árkay Aladár, Bálint Zoltán, Jámor Lajos, Baumgarten Sándor, Böhm Henrik, Hegedűs Ármin, Komor Marcell, Jakab Dezső, Lajta Béla és Sebestyén Artúr már mind a budapesti József Műgyetemen szereztek diplomájukat.[161] S hamarosan megjelentek a „Fiatalok”, akik budapesti műgyetemi tanulmányaik ideje alatt szerveződtek markáns és a magyar architektúrát döntő módon befolyásoló csoporttá. Az új tehetségek azonban már merőben más irányba fordultak, mint a hazai építészképzésre oly büszke Hauszmann Alajos, valamint külföldi egyetemeken végzett társai.[162]

Sisa József

RÖVIDÍTÉSEK

Delaire 1907 = E. Delaire: 1793–1907. Les architectes élèves de l'Ecole des Beaux-Arts. Paris 1907

ÉI = Az Építési Ipar

Fleischer 1935 = Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Budapest 1935.

Forster 1925 = B. Forster Gyula: Schulek Frigyes emlékezete. Budapest 1925.

Gábor 1996 = Gábor Eszter: Schickedanz Albert építőművész. In: Schickedanz Albert (1846–1915), kiállítás-katalógus. Szépművészeti Múzeum, Budapest 1996, 13–64.

Hadik 1985 = Hadik András: Lechner Ödön építőművész pályája. In: Lechner Ödön 1845–1914. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma kiállítása. Budapest 1985.

Hauszmann önéletrajza = Hauszmann Alajos (1847–1926) önéletrajza. In: Lapis Angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Szerk.: Hajdú Virág és Prákvai Endre. Budapest 1995.

Komárik 1971 = Komárik Dénes: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építésztudomány III. 1971, 379–418.

Lechner 1921 = Dr. Lechner Jenő: Kauser József emlékezete. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye LV. 1921, 123–125.
 Magyar 1929 = Magyar Vilmos: Az ismeretlen Alpár Ignác 1855–1881. In: Budapesti Építőmesterek Ipartestülete II. évkönyve. Budapest 1929, 107–152.
 MÉM = Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeuma
 Nagy 1931 = Nagy Károly: Pecz Samu emlékezete. In: A m. kir. József-Műegyetem 1930/31. tanévének megnyitásakor 1930. évi október 5-én tartott beszédek. Budapest 1931, 55–71.
 Orbán 1870 = Orbán Balázs: Schulcz Ferencz (1838–1870). Vasárnapi Ujság XVII. 1870, 601–602.
 Sisa 1994 = Sisa József: Szkalnitzky Antal – egy építész a kiegészítés korabeli Magyarországon. Budapest 1994
 Schulek 1895 = Schulek Frigyes építész (1841–1919) önéletrajza 1895. február 22-én. A Budapesti Műszaki Egyetem Építés-

mérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézetének sokszorosított kiadása, 1991 (paginátlan)
 Somogyi 1912 = Somogyi Miklós: Magyarok a müncheni Képzőművészeti Akadémián. Művészet X. 1912, 178–188.
 Szendrei-Szentiványi 1915 = Dr. Szendrei János-Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona I. Budapest 1915
 Szénássy 1993 = Szénássy Árpád: Feszty Adolf élete és pályája. Budapest 1993
 Thieme-Becker = U. Thieme-F. Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Leipzig
 Wagner-Rieger 1970 = R. Wagner-Rieger: Wiens Architektur im 19. Jahrhundert. Wien 1970
 Wagner-Rieger-Reissberger 1980 = R. Wagner-Rieger-M. Reissberger: Theophil von Hansen. Die Wiener Ringstrasse – Bild einer Epoche VIII/4. Wiesbaden 1980

JEGYZETEK

- 1 Szentkirályi Zoltán: Adatok a magyar építészképzés történetéhez. Építés-Építészettudomány III. 1971, 439–465.
- 2 A korabeli állapotokról érzékletes képet fest és a tennivalókra javaslatot tesz Tankó Sámuel: A műegyetem építészeti szakosztályának reformja. Nemzet III. 1884. dec. 29. esti kiadás [1–2], IV. 1885. febr. 9. esti kiadás [3], szept. 4. esti kiadás [2].
- 3 Szemelvények Ney Béla emlékirataiból. – Ney Ákos előadása a »Hungária« nagygyűlésen. Építő Ipar – Építő Művészet XLV. 1921, 92.
- 4 Szentkirályi i. m. (1. jegyzet) 449–451.
- 5 Az építészeti oktatás a műegyetemen. Művészeti Ipar I. 1885/1886, 29. A teljes cikk: 28–29.
- 6 Rados Jenő: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. Budapest 1958; Zádor Anna: Pollack Mihály 1773–1855, Budapest 1960
- 7 Komárik 1971; Komárik Dénes: Az európai hatások útja a romantika korának építészetében. Ars Hungarica X. 1982, 19–42.
- 8 Ybl Ervin: Ybl Miklós. Budapest 1956; Ybl Ervin: Weber Antal. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények I. 1958, 417–442; Komárik Dénes: Feszty Frigyes (1821–1884). Budapest 1993
- 9 Ezt látszik igazolni pl. a bécsi Technische Hochschule statisztikája is, amely a hallgatók anyanyelvek szerint megoszlásában az 1879/80-as tanévben 152 magyar anyanyelvű hallgatót regisztrál, akiknek a száma tíz év múltán 49-re esik vissza, majd 1912/13-ra 8-ra csökken. Figyelemre méltó viszont, hogy a származási hely – tehát nem anyanyelv – alapján összeállított statisztika szerint a magyar korona országaiból származó diákok számának csökkenése kevésbé számottevő. Ezek szerint a nem magyar ajkú diákok inkább mentek továbbra is Bécsbe, mint Budapestre. (Die K.K. Technische Hochschule in Wien 1815–1915. Gedenkschrift herausgegeben vom Professorenkollegium, redigiert von Hofrat Prof. Dr. Joseph Neuwirth. Wien 1915, 645–646.)
- 10 Lásd az előző jegyzetben i. m., az építészeti tanszékekről 523–535; Wagner-Rieger 1970, 252.
- 11 Somogyi 1912
- 12 E. Dobbelt-A.G. Meyer: Chronik der Königlichen Technischen Hochschule zu Berlin 1799–1899. Berlin, 1899.
- 13 Wagner-Rieger 1970, 82. A bécsi akadémia nézve lásd W. Wagner: Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste. Wien 1967
- 14 D. D. Egbert: The Beaux-Arts Tradition in French Architecture. (Edited for publication by D. Van Zanten). Princeton 1980
- 15 R. Dixon-St. Muthesius: Victorian Architecture. London 1978, 10–14.
- 16 Az eddig legteljesebb áttekintések magyar építészek külföldi tanulmányairól Magyar 1929, 114–116. és Németh Lajos (szerk.): Magyar művészet 1890–1919. Budapest 1981, 149–150, az »Építészek külföldi tanulmányútai« c. alfejezet Gábor Esztertől.
- 17 Fleischer 1935

- 18 Somogyi 1912
- 19 Sisa József: Gottfried Semper és Magyarország. Művészet-történeti Értesítő XXXIV. 1985, 1–10.
- 20 Delaire 1907. A könyvből kigyűjtöttem a magyar hallgatók neveit, és mivel a kötet magyarországi közönyvtárban nincs meg, jegyzéküket az alábbiakban közreadom. A könyv közli a hallgatók tanulmányaik után folytatott főbb tevékenységi területüket; ezt én elhagytam. A kötetben a rövidítésekhez alkalmazott (részben speciális tipográfiai) jelöléseket feloldva közlöm.
- Fittler, Camille, né 1853 à Tata (Hongrie), admission à l'École 1870-71, élève Pascale. Chevalier de la Légion, 1900 Décoration étrangère C. fer. Arch. sect. hongr. Exposition universelle 1900. [p. 260.]
- Kauser, Joseph-Étienne, né 1840 [helyesen: 1830] Budapest, †1905, admission à l'École 1852, élève Gilbert et Blonet. [p. 305.]
- Kauser, Joseph, né 1848 Budapest, (neveu de Joseph-Étienne), admission à l'École 1870-1, élève son père et Laisné, médaille en 2e classe. Exposition universelle 1900, Officier de l'Académie. Décorations étrangères. [p. 305.]
- Nendtwich, Gustave, né 1854 Budapest, †1889. admission à l'École 1877-1, élève Pascale. [p. 358.]
- Pollack, Emmanuel, né 1854 (Hongrie) admission à l'École 1878-2, élève Pascale. [p. 375.]
- Wellisch, Alfred, né 1854 Budapest, admission à l'École 1880-1, élève Pascale.
- 21 Dieter Radicke, a berlini Technische Universität könyvtárához tartozó tervgyűjtemény vezetőjének közlése (1986).
- 22 Tudomásom szerint a bécsi Polytechnikumban, és más, a Habsburg Birodalomban tanult hallgatókra vonatkozó anyaggyűjtés már megtörtént, de eddig csak az 1790–1850 közötti korszak adatait jelentették meg könyv formában. [Szógi László (szerk.): Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban I. Budapest–Szeged, 1994.] A következő kötet nyilván fontos adatokat fog tartalmazni a most tárgyalt korszak szempontjából is.
- 23 Sisa 1994, 9–11.
- 24 Sisa József: Unger Emil (1839–1873). Műemlékvédelem XXVIII. 1984, 216.
- 25 Éi V. 1881, 20.
- 26 Ybl Miklós építész 1814–1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása. Katalógus, szerk.: Kemény Mária és Farbak Péter. Budapest 1991, 197.
- 27 Orbán 1870, 601; Fleischer 1935, 83.
- 28 Delaire 1907, 305; Komárik 1971, 403.
- 29 Sisa 1994, 14.
- 30 Szénássy 1993, 13.
- 31 Sisa i. m. (19. jegyzet)
- 32 Szendrei-Szentiványi 1915, 531.

- 33 Hubert József [nekrológ]. *Építő Ipar – Építő Művészet* IV. 1916. 10. sz., 55.
- 34 Révai Nagy Lexikona XVI. Budapest 1924, 615.
- 35 A kir. József-Műegyetem tanárai és hallgatói 1851-től 1881/2-ig. Budapest 1883.
- 36 Csányi Károly: Steindl Imre. *Művészet* I. 1902, 334–335; Fleischer 1935, 87.
- 37 Forster 1925, 9–10; Fleischer 1935, 83.
- 38 J. Sisa: Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien XXXVII. 1985. 3. sz., 1–8.
- 39 Hauszmann önéletrajza, 16; Hadik 1985, 32.
- 40 Szendrei-Szentiványi 1915, 478; Fleischer 1935, 74.
- 41 Delaire 1907, 305; Lechner 1921, 125.
- 42 Nagy 1931, 55; Fleischer 1935, 74.
- 43 Murádin-Beyer Katalin: Pákei Lajos kéziratos önéletírása. Pávilon 8. sz. 1993, 42.
- 44 Foerk Ernő (1868–1934) építész emlékkiállítás. Az O.M.F. Magyar Építészeti Múzeum kiállításának katalógusa. Budapest 1984; Fleischer 1935, 42.
- 45 Magyar 1929, 112–113.
- 46 Szendrei-Szentiványi 1915, 564; Fleischer 1935, 45.
- 47 Szentiványi Gyula gépiratos összefoglalása az MTA Művészettörténeti Kutató Intézet magyar művészek lexikona gyűjteményében; Fleischer 1935, 36.
- 48 Magyar 1929, 112–114.
- 49 Éber László-Gombosi György (szerk.): *Művészeti Lexikon* II. Budapest 1935, 339.
- 50 Magyar 1929, 113, 115.
- 51 Gábor 1996, 15.
- 52 Szendrei-Szentiványi 1915, 346; Fleischer 1935, 36.
- 53 Művészet XI. 1912, 70; Fleischer 1935, 27.
- 54 F. Gatti: Geschichte der k.k. Ingenieur- und k.k. Genie-Akademie 1717–1869. Wien 1901, 1023; Magyar Életrajzi Lexikon I. Főszerk.: Kenyeres Ágnes. Budapest 1967, 277.
- 55 Komárik 1971, 403.
- 56 Szénássy 1993. A könyvnek a megjelentnél hosszabb kézirata tárgyalja ezt a kérdést; a vonatkozó rész rendelkezésemre bocsátásáért köszönetemet fejezem ki a szerzőnek.
- 57 Sisa 1994, 53.
- 58 Magyar 1929, 114–115.
- 59 Delaire 1907, 305; Komárik 1971, 403.
- 60 Sisa 1994, 11.
- 61 Schulek 1895
- 62 Hauszmann önéletrajza, 16.
- 63 Gábor 1996, 15–17.
- 64 Magántulajdon. Szénássy 1993, 14.
- 65 MÉM
- 66 A három füzet magántulajdon, Gábor Eszternek köszönhetően volt módomban kutatni bennük. A füzetek közül a legnagyobb – egy 1872-ből datált trieszti rajz és egyéb rajzok tanúsága szerint – egy későbbi út rajzi emlékeit tartalmazza, míg a másik kettőben részben 1866-ból datált, nagyrészt datálatlan tanulmányi rajzok találhatók.
- 67 Hauszmann önéletrajza, 17.
- 68 MÉM, ltsz. 69.026. 1–76.
- 69 Historisches Museum der Stadt Wien, Schmidt-hagyaték, hallgatói rajzok (Schulcz Ferenc) – ezzel kapcsolatban Kemény Mária-nak tartozom köszönettel; MÉM (Foerk Ernő).
- 70 Sisa József: Steindl Imre néhány korai munkája. *Ars Hungarica* XV. 1987, 153–154.
- 71 Nagy 1931, 55.
- 72 Lechner 1921, 124.
- 73 Magyar 1929, 120–121.
- 74 Schneider 1935, 999–106.
- 75 Sisa 1994, 13.
- 76 Delaire 1907, 305.
- 77 Éber László-Gombosi György (szerk.): *Művészeti Lexikon* II. Budapest 1935, 339.
- 78 Kassa-Eperjesi Értesítő – Kaschau-Eperieser Kundschaftsblatt XIX. 1857. 84. sz. [215–216]; ÉI I. 1877, 242; Schulek 1895; Forster 1925, 10. – Eredetileg az ösztöndíj a bécsi, a milánói és a velencei akadémiákra szolgált, de az itáliai területek elvesztésével a bécsire szorítkozott.
- 79 ÉI XVII. 1983, 215–216; ÉI XX. (1896) 371; ÉI XXIII. 1899, 319. – A királyi ösztöndíjra vonatkozó néhány bibliográfiai tételt Samuel Albertnek köszönhetek.
- 80 Ezrey [Komor Marcell]: Ösztöndíj. *Vállalkozók Lapja* XXV. 1904, 25. sz., 1.
- 81 Hadik 1985, 32.
- 82 Magyar 1929, 117.
- 83 Fleischer 1935, 77.
- 84 Vasárnapi Ujság VII. 1860, 72; Károly János: Fejér vármegye története V. Székesfehérvár 1904, 92; Lyka Károly: Adalékok építészetünk történetéhez. *Magyar Művészet* IX. 1933, 57.
- 85 Sisa 1994, 14.
- 86 Hauszmann önéletrajza, 17.
- 87 Művészet XVI. 1917, 36.
- 88 Hauszmann önéletrajza, 47.
- 89 Magyar 1929, 122.
- 90 Orbán 1870, 601. (Az évszám itt tévesen 1866-ként szerepel.)
- 91 Forster 1925, 10.
- 92 Gábor 1996, 15.
- 93 Murádin-Beyer i. m. (43. jegyzet) 43.
- 94 Lechner 1921, 124.
- 95 Szendrei-Szentiványi 1915, 478.
- 96 Schulek 1895; Forster 1925, 10.
- 97 Művészet XI. 1912. 70. (Nekrológ)
- 98 Hadik 1985, 34.
- 99 Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre: A századforduló magyar építésze. Budapest 1990, 91.
- 100 Vámos Ferenc: Lajta Béla. Budapest 1970, 24–26.
- 101 Forster 36.
- 102 Wagner-Rieger-Reissberger 1980, 3–5. A számarányokra jellemző, hogy az 1873–1875-ös években Hansen diákjainak száma 26 és 51, Schmidté 5 és 7 között mozgott.
- 103 Szénássy 1993, 16.
- 104 Sisa 1994, 13. Sajnos Szkalnitzky könyvtára vagy annak jegyzéke nem maradt fenn, mint ahogy a többi építészmagán-könyvtár közül is csak Weber Antal könyvtárának „becsesebb művei”-ből ismerünk válogatást. György Aladár: Magyarország köz- és magán-könyvtárai. Budapest 1886, 458–460. (Ennek a fontos és értékes forrásnak az ismeretért Zádor Annának tartozom köszönettel.) Weber könyvtárát 1880-ban megvették a József Műegyetem könyvtára számára. Zelovich Kornél: A m. kir. József műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Budapest 1922, 165. A számunkra fontos leltárak közül fennmaradt továbbá A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet könyvtárának címjegyzéke. Budapest, 1896, továbbá Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző könyvtárának címjegyzéke. Összeáll. Várdai Szilárd. Budapest 1900. (Az utóbbi ismeretért Gábor Eszternek mondok köszönetet.)
- 105 Schulek 1895
- 106 Kotsis Iván (1889–1958): Életrajzom. Részletek. In: Lapis Angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből. Szerk.: Hajdú Virág és Práfkalvi Endre. Budapest 1995, 181.
- 107 Schulek 1895. A Wiener Bauhüttéről lásd még Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins XVII. 1865, 18–19. A Schmidt-tanítványok műemléki felmérési rajzai – melyek minden bizonnyal a Wiener Bauhütte lapjainak előrajzai – az Akademie der bildenden Künste Kupferstichkabinettjében találhatók (18497–26140, Bauaufnahmen der Architekturschule Friedrich Schmidt). Köztük Schulcz Ferenc, Schulek Frigyes, Aigner Sándor, Storno Kálmán, Foerk Ernő munkái.
- 108 Nagy 1931, 55.
- 109 Az 1905-ös közlemény a Hansen-Klub következő magyar tagjait tartotta számon: Barcsai Lajos (Budapest), Berczik Gyula (Budapest), Czigler Győző (Budapest), Eder Henrik (Nagy-szeben), Feigler Sándor (Pozsony), Gerey Ernő (Budapest), Majunke Gedeon (Szepesszombat), Nadler Róbert (Budapest), Pecz Samu (Budapest), Schmidt Gyula (Budapest), Wellisch Alfréd (Budapest), Zobel Lajos (Budapest).
- 110 Wagner-Rieger-Reissberger 1980, 5.

- 111 *Dr. Kismarty-Lechner Jenő*: Lechner Ödön. Budapest 1961, 10; *Művészet* XVI. 1917, 37.
 112 *Magyar* 1935, 123.
 113 *Sisa* 1994, 52.
 114 *ÉI* V. 1881, 20. Az idézett nekrológ szerint Kolbenheyer a pályázat első díját nyerte el. A modern feldolgozás azonban a pályázat nyertesei között nevét nem említi. (*E. Börsch-Supan*: Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870. München 1977) Az eset jelzi, hogy az ilyen forrásokból származó adatok, főleg ha magyar építész külföldi sikeréről van szó, ellenőrzésre szorulnak.
 115 Hauszmann önéletrajza 17.
 116 *ÉI* II. 1878, 170.
 117 *Magyar* 1935, 128–136.
 118 *Szakács Mózes*: A berlini magyar egyesület tizenennyolcz esztendő életének némi vázlata. Pest, 1866.; A zürichi magyar egyesület emlékkönyve. Zürich, 1873.
 119 *Lechner* 1921, 124.
 120 *Sisa* 1994, 15.
 121 *Pl. ÉI* III. 1879, 51–52, *ÉI* IV. 1880, 202.
 122 *Magyar* 1929, 118.
 123 *Sisa* 1994, 13.
 124 *Sisa* i. m. (24. jegyzet) 224.
 125 *ÉI* V. 1881, 20.
 126 *Sisa* 1994, 12.
 127 *Művészet* XVI. 1917, 36.
 128 *Hadik* 1985, 32.
 129 *Magyar* 1929, 137.
 130 *Szendrei-Szentiványi* 564.
 131 *Dr. Prokopp Mária*: Prokopp János 1825–1894 – Esztergom megye és város első mérnöke. Esztergom 1994, 14–15.
 132 Hauszmann önéletrajza, 16–18.
 133 *Hadik* 1985, 32.
 134 *Schulek* 1895; *Forster* 1925, 10.
 135 *Foerk Ernő*: Steindl Imre emlékezete. A Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönye LXI. 1927, 305.
 136 *Szénnássy* 1993, 16.

- 137 *Sisa* 1994, 14–15.
 138 *Sisa* 1994, 33–34.
 139 Ferkai András (Budapest) tulajdona.
 140 *Lechner Ödön*: Önéletrajzi vázlat. In: Lechner Ödön 1845–1914. Az OMF Magyar Építészeti Múzeuma kiállítása. Budapest 1985, 6.
 141 *Schulek* 1895; *Forster* 1925, 10.
 142 *Szénnássy* 1993, 16.
 143 *Nagy* 1931, 56.
 144 Hauszmann önéletrajza, 47.
 145 Lásd 66. jegyzet A legnagyobb méretű album egyik lapján látható a „Trieste 28/6; 1872” felirat.
 146 *Magyar* 1929, 137–151.
 147 *Orbán* 1870, 602.
 148 *Schulcz Ferenc*: Monuments d'architecture inédits. Premier fascicule: Gérone – Denkmäler der Baukunst in Originalaufnahmen. Erstes Heft: Gerona. Leipzig 1869
 149 *ÉI* V. 1881, 463–464.
 150 *ÉI* VI. 1882, 103.
 151 Bárdos Artúr idézi *Vámos* i. m. (100. jegyzet) 18–28.
 152 *Komárik* 1972, 393. Bukovics a századfordulón Bécsben telepedt le, de ekkor már valószínűleg túl volt aktív építészti működésén. A pozsonyi Rumpelmayer Viktor (1830–1885) bécsi tevékenysége csak szigorúan véve tekinthető külföldre szakadásnak.
Dr. Ortway Tivadar: Pozsony város utcai és terei. Pozsony 1905, 310.
 153 Hauszmann önéletrajza, 17–18.
 154 *Szénnássy* 1993, 16.
 155 *Schulek* 1895; *Forster* 1925, 100.
 156 *Magyar* 1929, 116.
 157 *Wagner-Rieger-Reissberger* 1980, 4.
 158 *ÉI* II. 1878, 277. A hír beszámol róla, hogy a kör védnökként Hauszmann vállalta.
 159 *Lechner* i. m. (140. jegyzet) 7.
 160 [Hauszmann Alajos rektori székfoglalója 1903]
 161 *Gerle-Kovács-Makovecz* i. m. (99. jegyzet)
 162 A jelen tanulmányhoz részben Bécsben, a Kress Foundation ösztöndíjaként végeztem kutatást 1996-ban.

THE FOREIGN TRAINING OF HUNGARIAN ARCHITECTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

The second half of the 19th century, especially the period after the Austro-Hungarian Compromise of 1867, witnessed an economic development in Hungary unparalleled in the history of the nation. This was accompanied by a building boom and a huge demand for qualified architects.

The only place in Hungary where architects were trained was the Joseph Polytechnic in Buda, founded in 1856 as a successor of earlier, low-level educational institutions. Soon efforts were made to improve the educational standards of the Polytechnic, which, from 1871, operated under the name Joseph Technical University. Developing a technical university which would be on equal footing with its Western European counterparts was, however, a painfully slow process. It was only in the mid-1880s that the number of prospective architects increased substantially at the Joseph Technical University of Budapest, and it was as late as the turn of the century that young Hungarians chose to study there as a matter of course. Until then Hungarian students would go abroad if they wanted to be trained as architects.

Central European institutions of architectural training were transformed considerably in the second half of the 19th century. Academies gradually gave way to Polytechnics, now often called Polytechnische Hochschule or Technische Hochschule. (Later, in the early 20th century they would be called Technische Universität.) A notable exception was the Vienna Academy of Fine Arts. The situation elsewhere in Europe did not follow this pattern. The École des Beaux-Arts in Paris, an academic institution, reached the highest point of its activities and international prestige in the second half of the century, while in Britain aspiring young men were articulated to practicing architects.

Hungarian students often attended the courses of the Joseph Polytechnic at Buda before they went abroad. It was from the 1850s that Hungarians went to the Bauakademie in Berlin (Antal Szkalnitsy, Emil Unger, Alajos Hauszmann, Ödön Lechner, Gyula Pártos, Géza Györgyi, Ignác Alpár) and the École des Beaux-Arts in Paris (István Kauser, József Kauser, Kamill Fittler). From the 1860s Hungarian students also attended the Eidgenössisches Polytechnikum in Zurich, where initially Gottfried Semper was their professor (Adolf Feszty, Vilmos Freund, József Hubert, Ernő Schannen.) This meant a radical broadening of the cultural horizon, as before 1850 Hungarian students of architecture never went beyond Vienna, Milan or Munich.

Interest in the Vienna Academy of Fine Arts increased greatly in the 1860s when two prominent and charismatic professors started to teach there. Both the Gothicism Friedrich Schmidt and the Classicist Theophil Hansen had numerous Hungarian students. (The important students of Schmidt: Ferenc Schulcz, Frigyes Schulek, Imre Steindl, Sándor Aigner, Ernő Foerk; those of Hansen: Samu Pecz, Győző Czigler, Sándor Fellner, Kálmán Gerster.) A smaller number of Hungarians pursued studies at the technical schools of Vienna, Stuttgart, Karlsruhe, Munich, and other German cities.

It was a matter of personal preference and sometimes accident which foreign educational institution was chosen. Often however an older architect would send his assistants or students to his former school. Some of the students were fortunate enough to be the recipients of the royal scholarship (also called Hungarian state scholarship), which was founded by King Franz Joseph in 1857. This ensured the sum of 420 florins per person per annum for three years to cover the cost of

studies at the Vienna Academy of Fine Arts. After the turn of the century some regarded this scholarship an affront and an open recognition of Hungary's inferiority in art and architecture.

A job in the office of the teacher or another prominent foreign architect was a source of income as well as part of the training during or after the student years. A case in point is Richard Lucae in Berlin, who especially liked to employ his Hungarian students, e.g. Pártos, Györgyi and Alpár. Friedrich Schmidt in Vienna had Schulcz and Schulek in his office for some years. Others went to another country to another architect after graduation. The former Hansen-student Fellner worked for three years in the office of Charles Garnier in Paris, and Berlin-trained Lechner also spent several years in France as Clement Parent's employee. Adolf Voyta was in the employment of the British railway builder Thomas Brassey. Young Hungarians had also the opportunity to read or even buy professional books during their stay abroad, an important factor in the formation of Hungarian architecture.

Some Hungarian students played active roles in the professional lives of their host countries. Thus Schulek, Schulcz and Steindl were founding members of the Wiener Bauhütte, the later prestigious organization of student self-education. Pecz was the first chairman the Hansen-Klub. Szkalnitzky, Hauszmann and Alpár were members of the Architekten-Verein in Berlin.

During or after their studies some young Hungarians participated in architectural competitions. Szkalnitzky submitted entries to the competition for a hospital called Rudolph-Stiftung in Vienna, then he won the first prize at the competition for the concert hall of Frankfurt. Unger is believed to have won the first prize at the competition for a church in Hanover, Ferenc Kolbenheyer at the competition for the assembly rooms of Basle.

Traveling was part and parcel of an architect's education abroad, but any architect of standing made study-trips after graduation as well. As most Hungarians studied in the German-speaking world, these areas were the number one target of their travels. A visit to Paris was also high on the agenda of most aspiring young architects. A possibly long study-trip to Italy, lasting occasionally up to a year, was regarded an integral part of any architect's education. Toward the end of the century, due to Hungary's relative prosperity and the absence of administrative restrictions, foreign travels became increasingly frequent and easy to make.

It is remarkable that in spite of the opportunities awaiting young talents abroad, to our knowledge no young Hungarian architect chose to stay permanently in a foreign country. Beyond doubt the lure of commissions at home, where the steadily improving living conditions were now nearly equal to those of Western European countries, were the primary motive. What is more, a number of foreign architects, mostly from the German-speaking countries, settled in Hungary in order to benefit from the building boom.

The fact that the majority of Hungarian architects were foreign-trained in the second half of the 19th century, and that most of them graduated from schools and academies in the German-speaking world, basically determined the course of Hungarian architecture. Common training and similar cultural background were responsible for a fairly homogeneous Central European architecture. The situation changed at the turn of the century, when the advent of new ideas coincided in Hungary with the ascent of home-trained architects.

Research for this paper was done by the author partly in Vienna in 1996 as a Kress Foundation scholar.

A
heze
szól
dok
désé
a 15
irigy
anus
Atyá
lást
nak
tanít
nak
val.
kus
latko
sen r
ha m
zolni
A
támp
Grab
une i
preu
rapid
mouv
res."[
A
ban e
sága
ló be
vezhe
szem
meg.
zolás
művé
foglal
kérdé
rint se
ábráz
nővő
cal (v
güspő
Mólar
1628-l
levele
az au
külön
felel n
A
legkar
sajt a
téma